

«εμφύλιοι πόλεμοι» της Κατοχής, «η αναθεώρηση» ι η αναπαραγωγή της εμφυλιοπολεμικής ιοριογραφίας του παρελθόντος

Η επιτακτική απαίτηση που τέθηκε στο νικητή του εμφυλίου πολέμου ήταν η διεύρυνση της νίκης αυτής και στον τομέα της κοινωνικής συνείδησης, δεδομένου ότι η πραγματικότητα των εκλογών του 1950 και 1951 απέ-
αν ότι το εαμογενές πολιτικό μπλοκ είχε συρρικνωθεί πολύ λιγότερο από τις
δοκίες των νικητών του εμφυλίου. Ιδίως η «Δημοκρατική Παράταξη» του
0 και η συγκρότηση της ΕΔΑ στα 1951, και μάλιστα υπό το κράτος ανηλεών
ξέων, έδειχνε ότι διατηρούνταν, ως ένα βαθμό, η μαζική απήχηση της αριστε-
Ακόμη χειρότερα, ο Πλαστήρας και η ΕΠΕΚ, με κύρια συνιστώσα της τον
ογενή πληθυσμό μη κομμουνιστικής αναφοράς, μετείχε ακόμα και της κυβερνη-
ής εξουσίας, κυριαρχώντας στο κεντρικό στρατόπεδο.

Το πρόβλημα ήταν ότι ο πληθυσμός αρνούσαν να «αποεαμοποιηθεί», σε μια
χή που σε παγκόσμιο επίπεδο, η Αντίσταση διατηρούσε την καθολική της
ιχηση και οι πολιτικές συνεπαγωγές της διάκρισης ανάμεσα στον αντιφασισμό
τους προδότες ήταν σε ημερήσια διάταξη. Η προβολή του Εμφυλίου ως επιβε-
ωση των σκοπών και πρακτικών του «ειδεχθούς κομμουνισμού» δεν στάθηκε
ετή να ισοπεδώσει το αντιφασιστικό αίσθημα και να νομιμοποιήσει τον νικη-
παρόλες τις άοκνες προσπάθειες που καταβλήθηκαν. Μεταξύ τους και το γε-
ίς ότι οι ιστορικές πηγές έμειναν ερμητικά κλειστές και ανέλαβαν την ιστορι-
πληροφόρηση τα προπαγανδιστικά κείμενα του υπουργείου Τύπου, η επιλογή
οιων εκθέσεων του στρατού -ούτε καν απευθείας τα στρατιωτικά αρχεία- κα-
και τα απομνημονεύματα αξιωματικών (πάντα ηρώων) του στρατού.

Επιστρατεύθηκαν δε και «αποδείξεις» που χρησιμοποιήθηκαν από το State
apment στη Βουλή των Αντιπροσώπων για να πείσουν το σώμα για τα κονδύ-
του σχεδίου Μάρσαλ, τότε που ο αμερικανός πρέσβης Μακβή χρησιμοποιούσε
επιχείρημα στην Επιτροπή της Γερουσίας επί των Εξωτερικών ότι η Ελλάδα

αντιμετώπιζε σχέδιο κομμουνιστικής εξάπλωσης¹ και μάλιστα από «διεθνείς ταξιαρχίες κατά το πρότυπο του ισπανικού εμφυλίου πολέμου»!² Επιπλέον, για 200.000 Ρώσους που ανέμεναν να κατέλθουν από τα βουλγαρικά σύνορα για να ανατρέψουν την ελληνική κυβέρνηση³ και να διευκολύνουν τους 30.000 Αλβανούς και 100.000 σλάβους, που όπως ισχυριζόταν ο έλληνας πρεσβευτής στον ΟΗΕ Μοάτσος, θα εξόντωναν τον ελληνικό πληθυσμό της Μακεδονίας⁴.

Ειδικά έναντι του πιο ισχυρού στοιχείου της ιστορικής κοινωνικής εμπειρίας, που ήταν το ΕΑΜ και η περίοδο της Αντίστασης, η όλη υπονόμευσή της στηρίχθηκε στο δόγμα που επέβαλε ο Τσώρτσιλ στους υφισταμένους του στο Κάιρο στα 1943, ότι το ΕΑΜ, αν και πληρούσε απόλυτα τις απαιτήσεις του σχεδίου Animal του βρετανικού στρατιωτικού επιτελείου, προκειμένου να διατηρηθεί ένα ανοικτό μέτωπο κατά του Άξονα στην Ελλάδα και να δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις αντιπερισπασμού ώστε να διευκολυνθεί η συμμαχική απόβαση στη Σικελία, είχε ως μοναδικό του στόχο την πολιτική επιβολή δια της βίας και την απόσπαση της Ελλάδας από το δυτικό στρατόπεδο προς όφελος της Σοβιετικής Ένωσης. Γι' αυτό έπρεπε να σταματήσει η εξάπλωση της απήχησης του ΕΑΜ και ο καλύτερος τρόπος ήταν να υποβαθμιστεί πλήρως η συμβολή του στον παγκόσμιο αντιφασιστικό αγώνα. Απαιτήθηκε βέβαια να παρασιωπηθεί ότι ανακλήθηκαν όσοι Βρετανοί Σύνδεσμοι διαφωνούσαν, να υποσκελιστεί το SOE, και να αχρηστευτούν όλες οι εκθέσεις, ακόμα και αντικομμουνιστών Βρετανών αξιωματικών, που υπογράμιζαν ότι ακόμα και στα μέσα του 1943 το ΕΑΜ είχε κατορθώσει να δημιουργήσει στα ελληνικά βουνά μια ξεχωριστή χώρα, την ελεύθερη Ελλάδα, που για να την προσεγγίσει ένας ένοπλος χρειαζόταν πραγματικό διαβατήριο εκδιδόμενο από το κράτος των Βουνών⁵.

Το ίδιο το ΕΑΜ παρουσιάστηκε ως ο υπαίτιος των αντιποίνων των Γερμανών και ο τυφλός εχθρός του έθνους που μάλιστα στράφηκε κατά της πραγματικής αντίστασης, αυτής των εθνικών ομάδων τύπου ΕΔΕΣ, ΕΚΚΑ και ΠΑΟ. Ήταν η θεωρία, που αργότερα σχηματοποιήθηκε ως αυτή των «τριών γύρων», ο πρώτος εκ των οποίων συντελέστηκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Χρειάστηκε δε να προβληθεί ο «εθνικός κόσμος» ως ένα φανταστικό σύμβολο αγνών πατριωτών και όχι ως μια ιστορική πραγματικότητα. Οι εθνικιστικές οργανώσεις δεν υπέστησαν μεταλλάξεις από την σταδιακή κυριαρχία των αντικομμουνιστών στο εσωτερικό τους, δεν εγκαταλείφθηκαν στα βρετανικά σχέδια αλλά και στις λίρες, δεν τροφοδότησαν τα Τάγματα Ασφαλείας, δεν διατυπώθηκε ούτε μια κατηγορία ότι ήρθαν σε επαφή με τις αρχές Κατοχής, δεν διέθεταν καν μια εσωτερική αντιπολίτευση που επιδίωκε συμβιβασμό με το ΕΑΜ.

Στην ουσία, δηλαδή, επιχειρήθηκε να ενοποιηθεί η Κατοχή με τον εμφύλιο, να συρρικνωθεί το αντιφασιστικό περιεχόμενο του αγώνα, να απεξαρτηθεί από τις κοινωνικές του συνδηλώσεις και να καταστεί ένα φαινόμενο «πολιτισμού» (ο πολι-

ιός και η κουλτούρα της ελευθερίας έναντι του ανατολικού ολοκληρωτισμού»), ή ετικά επικαθοριζόμενο (οι «Σλάβοι» εναντίον των «Ελλήνων»). Ακρογωνιαίος οδολογικός λίθος είναι η λογική της αταλάντευτης ιστορικής συνέχειας κυρίως ελληνικού κομμουνισμού, που από τα 1918 και εντεύθεν παραμένει αναλλοίωτος προς τις (βίαιες) πρακτικές του, δικαιολογώντας τη θεωρία ότι η μία ιστορική περίοδος μπορεί να συμφύρεται με την άλλη, αφού όλες αποτελούν ιστορική βεβαίωση της ίδιας αταλάντευτης κομμουνιστικής «ουσίας»⁶. Και ενώ με αυτά τα διδαγμένα μια ολόκληρη γενιά, χωρίς ιδιαίτερη αποτελεσματικότητα, ως έδειξε η ελληνική ιστορία, ιδίως μετά τα 1957 (και κυρίως στα 1963 και '65), η πτώση της χούντας επέφερε και μια «μεταπολίτευση» στην έρευνα. Και ήταν θέμα αριστεροφροσύνης των ιστορικών, όπως τελευταία ακούγεται, αλλά ως αποτέλεσμα του γεγονότος ότι άνοιξαν τα αρχεία, ιδίως του Foreign Office, ά και η ίδια η επιστήμη απελευθερώθηκε από τους ασφυκτικούς εναγκαλιές της μετεμφυλιακής προπαγάνδας. Επιβεβαίωση αυτού ήταν ότι αυτοί που αυτοι συνέβαλαν στη μεταβολή της ιστορικής εικόνας της περιόδου δεν ήταν καν ηνες ιστορικοί (τα παιδιά των ηττημένων του εμφυλίου κατά μια άκομψη διαίωση) αλλά ξένοι ιστορικοί, όπως ο Ole Smith, ο L. Bearentzen, ο L. Wittner, ο H. iter, ο H. Fleisher αργότερα, αλλά ακόμα και αυτοί που ήταν στενά συνδεδεμένοι με τη βρετανική επίσημη οπτική, όπως ο G. Alexander, ο R. Clogg κ.ά. Επίον, Έλληνες ιστορικοί, με θέσεις τότε σε ξένα ακαδημαϊκά ιδρύματα, ιδίως των υμένων Πολιτειών, όπως οι Ι. Πετρόπουλος, Ι. Χόνδρος, Γ. Μαυρογορδάτος, ο Κουφουδάκης, ο Αρ. Φατούρος, ο Α. Γερολυμάτος, η Α. Πόλλις κ.ά. Αυτοί, ότοι δεν είχαν ενιαία άποψη και κοινό προσανατολισμό, τοποθέτησαν τελείως οροετικά, σε σχέση με την φιλολογία των εγκλημάτων της Αριστεράς, παρότι ετοι μακριά από το κλίμα της μετέπειτα αριστερής ιστοριογραφίας (Π. Παπαάτης, Κ. Βεργόπουλος, Ν. Αλιβιζάτος, Κ. Τσουκαλάς, Χρ. Χατζηιωσήφ, Φ. ιού, Γ. Γιαννιλόπουλος, Γ. Μαργαρίτη κ.ά.).

Ωστόσο, ενώ φαίνονταν ότι η ιστοριογραφία της περιόδου απεξαρτήθηκε τελικά από την λογική της αναζήτησης των επιβεβαιώσεων της κομμουνιστικής ομωσίας εις βάρος του ελληνικού λαού⁷, οι διεθνείς μεταβολές μετά τα 1989 ά κυρίως η εποχή του τέλους των ιδεολογιών, της ταξικής πάλης και του «ποου κατά της τρομοκρατίας», τα επανέφεραν⁸. Αυτή είναι και η ουσία της μορής της «Αναθεώρησης» που επιχειρήθηκε: αναζητεί πάλι την επιβεβαίωση ότι τα τα είναι «εμφύλιος», βία, πόλεμος της δημοκρατίας κατά των επιβουλών της, πάντως πλήρη απουσία ταξικών προσδιορισμών. Δηλαδή η παλιά ιστοριογραφία των «τριών γύρων».

Η μόνη διαφορά του σήμερα με το χθες είναι ότι το νέο «νέο» αυτό εγχείρημα σπαθεί να στηριχθεί στις νέες μεθοδολογικές τάσεις που ανέκυψαν μετά τα 10, ιδίως μεταμοντερνικής υφής, και να αντλήσει την νομιμοποίηση του από τις

αναζητήσεις αυτές. Έτσι, η ανακήρυξη του τέλους της κοινωνικής (ταξικής) ιστορίας από κάποιους από τους μεταμοντέρνους⁹, ευθυγραμμίζεται στις ιστορικές αναλύσεις πλήρως με την προδικτατορική ιστοριογραφία, που αφαιρεί από τον αντιφασισμό την κοινωνική του αναφορά και τον αντιμετωπίζει στην καλύτερη περίπτωση ως ζήτημα πολιτισμού ή μεταφυσικά προσδιορισμένης δημοκρατικής ευαισθησίας¹⁰. Να σημειωθεί δε ότι γενικά το μεταμοντέρνο κίνημα δεν φημίζεται για την κριτική του στον παγκοσμιοποιημένο καπιταλισμό και τους διεθνείς μηχανισμούς οικονομικού και πολιτιστικού ιμπεριαλισμού. Ούτε, επίσης, η στροφή προς τον πολιτισμό και τον εθνοτισμό, με την κριτική του τρόπου που νομιμοποιήθηκε μέσω αυτών η αναδιαμόρφωση του κρατικού status των Βαλκανίων.

Έτσι, η Αντίσταση δεν αποδίδεται στο γεγονός της εξαθλίωσης των εργατικών στρωμάτων και τις στρατιωτικοποίησης των εργασιακών σχέσεων (τμήμα της οποίας ήταν και η απόπειρα μετακίνησης ελλήνων εργατών στη Γερμανία), ούτε της υπαρπαγής του γεννήματος και της καταστροφής της παραγωγής του μικρού και μεσαίου Έλληνα αγρότη (ιδίως από τους Ιταλούς που για να λύσουν το πρόβλημα της ανύπαρκτης στρατιωτικής Επιμελητείας τους είχαν επιδοθεί σε πραγματικές λεηλασίες στην ύπαιθρο)¹¹. Ούτε, επιπλέον, της ιδιότυπης προλεταριοποίησης των μικροαστικών στρωμάτων της χώρας, τμήμα των οποίων, ιδίως της διανοητικής εργασίας, είχαν καταφύγει στα βουνά, έχοντας απολέσει πλήρως το εύρος των κοινωνικών τους προσδοκιών που στο παρελθόν τα συντηρητικοποιούσε¹². Ούτε αναλύεται το γεγονός ότι η ιδεολογική κρίση που επέφερε η απόπειρα εκφασισμού της κοινωνίας μετέτρεψε τον παραδοσιακό άξονα της αστικής ιδεολογίας, τον πατριωτισμό, σε όχημα προαγωγής κοινωνικών αιτημάτων, στερώντας του, σε μεγάλο βαθμό τη δυνατότητα να συγκαλύπτει τις κοινωνικές αντιθέσεις¹³.

Αντίθετα, για τους αναθεωρητές η «ταυτότητα» ως πολιτιστικός (μέρος του οποίου είναι και ο πολιτικός) προσδιορισμός υπερισχύει του ταξικού προσδιορισμού. Έτσι, δίνεται έμφαση στις κατασκευασμένες πρακτικές, που σύμφωνα με το Foucault, ως επί το πλείστον είναι ασκήσεις εξουσίας και βίας. Το αντικείμενο επομένως του ιστορικού είναι να εντοπίσει τους τρόπους και τις μορφές, τα κανάλια και τους λόγους αυτών των πρακτικών εξουσίας. Ένα συμβάν του τύπου των υπερβάσεων της πολιτικής στρατηγικής του ΕΑΜ κατά τη διάρκεια της Κατοχής δεν είναι μεμονωμένο περιστατικό, αλλά επιβεβαίωση της «πρακτικής» των κομμουνιστών που οδηγεί σε συμπεριφορές που καθορίζει ο «πολιτικός πολιτισμός» τους. Και ο ασφαλέστερος «τόπος» για μια τέτοια μελέτη ενός μεταμοντέρνου ιστορικού είναι οι «άνθρωποι από τα κάτω», τα θύματα των πρακτικών βίας. Στη βάση αυτής της λογικής είναι αντίστοιχα χαρακτηριστική η μεθοδολογία που ακολουθείται για να συγκεντρωθούν οι αποδείξεις της βίας αυτής: μελέτη πεδίου(;), συνεντεύξεις όσων είχαν την εμπειρία της, χωρίς καμία διερώτηση για την αξιοπιστία των ερωτήσεων αλλά και των συνεντεύξεων, ούτε για τις εν γένει δυσκο-

ς της προφορικής ιστορίας¹⁴ σε μια περιοχή που μετά τον εμφύλιο είχε πλήρως τοκαθαρθεί» από το εαμογενές στοιχείο¹⁵.

Γιατί αυτή η βία που μελετάται είναι μια υπερβατολογική πραγματικότητα εράνω πολιτικών ή ταξικών σχέσεων, μια κυρίαρχη ανθρωπολογική συνθήκη, η οποία ο «πολιτισμός» καθίσταται το απώτατο αίτιο του ιστορικού επιστη-
¹⁶. Με την έννοια αυτή δεν επιμερίζονται ευθύνες, ούτε αναζητούνται οι μορφές των αιτίων εκδήλωσής της, αλλά ο μελετητής πρέπει να αρκείται να τη διαπι-
ώνει και βεβαίως να την περιγράφει σε κάθε της ειδεχθή λεπτομέρεια (για να
σφαλίσει και τις ανάλογες συνδηλώσεις). Με άξονα την ψυχολογία, την πολιτι-
κή «ταυτότητα» και το συλλογικό ασυνείδητο ως αίτια της βίας αυτής, καθί-
εται δυνατή μια αποϊδεολογικοποίηση του τύπου ότι οι δοσίλογοι και οι καταδό-
- ήταν «άνθρωποι»¹⁷, που κινήθηκαν στη βάση «πολιτιστικών» και ανθρωπολο-
- κών κινήτρων και όχι εκπρόσωποι των φασιστικών ιδεολογιών και πρακτικών
- τις αξιοποίησαν για λόγους προσωπικού συμφέροντος¹⁸.

Η ιστορία αυτών των κατευθύνσεων αναδεικνύει τη «συνέχεια» με την έννοια
- οι πολιτιστικά καθοριζόμενες πρακτικές δύσκολα μεταβάλλονται και άρα είμα-
- γεμάτοι από «σειρές» του τύπου των πρακτικών που γεννά η συνολική πρα-
- κή (με την έννοια του Foucault) των κομμουνιστών που αναγάγουν τη βία ως
- ραγωγό της ιστορίας. Να σημειωθεί ότι δεδομένης της πλήρους απόρριψης του
- ρξισμού ως θεωρίας της ιστορίας ως μιας ολότητας σε διαδικασία, οι μεταμο-
- ρφοί προκρίνουν μια στατική, χωρίς εξέλιξη, πραγματικότητα και ρέπουν προς
- συγχρονική μελέτη. Γι' αυτό και οι ακραιφνείς θιασώτες των αναθεωρήσεων
- είναι ιστορικοί, αλλά πολιτικοί επιστήμονες.

Ειδικά για την περίπτωση του «πρώτου γύρου», των συγκρούσεων μεταξύ των
- ιστασιακών οργανώσεων, δεδομένης της νέας αυτής αναθεωρητικής λογικής
- λέγεται μια διασταλτική σημασιοδότηση της έννοιας του εμφυλίου για την πε-
- δο της Κατοχής (αφού αυτό μέλλει να αποδειχθεί, ο άλλος εμφύλιος του 1947-
- 49 είναι αυτονόητος). Γιατί η «βία» ως ο αποχρών λόγος του ιστορικού επιστη-
- καθιστά ως άνευ σημασίας ότι οι περισσότερες από τις συγκρούσεις αυτές συ-
- λως είχαν αίτια που δεν δικαιολογούν τις μεγαλόσχημες εκφράσεις περί εμφυλίων
- λά αποτελούσαν τμήμα του αντικατοχικού αγώνα, και μάλιστα με ελάχιστες
- ρέσεις. Γιατί κυρίως περιστράφηκαν γύρω από την απόπειρα καταστολής της
- ίστασης και τη στρατηγική των δυνάμεων Κατοχής.

Η θεωρία των εμφυλίων στην Κατοχή υπονοεί ότι ο αντιφασισμός ήταν το
- σχημα μιας καταστροφικής πολιτικής αδιαλλαξίας μιας πολιτικής μειοψηφίας.
- τελώς αντίθετα, στην Ελλάδα η αντιστασιακή προσπάθεια δεν ήταν λίγες ενέρ-
- ρες δολιοφθοράς και κατασκοπίας. Είχε το χαρακτήρα μιας είχε τον χαρακτήρα
- ς πάνδημης κινητοποίησης που ενεργοποίησε, έμμεσα ή άμεσα, από τις τάξεις
- ν αντιστασιακών οργανώσεων ευρύτατα κοινωνικά σύνολα¹⁹. Η μαζικότητα αυ-

τή απέρρευσε από παράγοντες, όπως η αόριστη αντίδραση απέναντι σε μια ξενική Κατοχή, την ωμότητα του φασισμού και τις εκατόμβες θυμάτων που προκάλεσε, την αντιμετώπιση του κινδύνου του εθνικού διαμελισμού που συνεπαγόταν, την αντίδραση στη ληστρική εκμετάλλευση του πληθυσμού. Κυρίως, όμως, προέκυψε σε συνάρτηση με την διεκδίκηση ευρύτερων κοινωνικών και πολιτικών μεταβολών μεταπολεμικά, στο μέτρο που η Κατοχή έδειξε με σαφήνεια ότι ο φασισμός αναπαρήγαγε σε μια διαφορετική και διευρυμένη βάση τους προπολεμικούς ταξικούς μηχανισμούς εκμετάλλευσης.

Υπό την έννοια αυτή η ελληνική αντίσταση απέκτησε αναγκαστικά ένα εκτεταμένο πολιτικό υπόστρωμα (και δεν ήταν συνομωσία των κομμουνιστών αυτό) αφού, όπως και στην υπόλοιπη Ευρώπη²⁰, ήταν απολύτως δεδομένη η κοινή απαίτηση για απόδοση ευθυνών στους παράγοντες που εξέθρεψαν την προπολεμική πολιτική ανωμαλία, που είχε, μεταξύ άλλων, επιπτώσεις στον τρόπο που διεξήχθη ο πόλεμος (παρά τις στιγμές ασύγκριτου ηρωισμού του Έλληνα φαντάρου), στη μορφή που πήρε η στρατιωτική υποχώρηση μετά τη γερμανική εισβολή, την επίσπευση της συνθηκολόγησης, τα φαινόμενα ηττοπάθειας που γέννησε όσο και τους ίδιους τους συνεργάτες των κατακτητών²¹. Ταυτόχρονα, ισοπέδωσε τους παραδοσιακούς πολιτικούς διχασμούς (βενιζελικοί-αντιβενιζελικοί) και τοποθέτησε στο κέντρο της αντιπαλότητας σαφέστερα χαρακτηριστικά, ανάγοντας τα σε ταξικές διαφοροποιήσεις. Επομένως, ήταν εκ των ων ουκ άνευ, στο μέτρο που κατακλύστηκε από τις μάζες, να διεκδικήσει μια ευρύτερη πολιτική προοπτική σε σχέση με τη δομή του μεταπολεμικού κράτους, τη μορφή του πολιτεύματος, την διασύνδεση πολιτικού συστήματος και κοινωνικών συμφερόντων, τη συμμετοχή νέων κοινωνικών συνόλων στην πολιτική διαδικασία. Την αναγκαιότητα αυτή τη συνόψισε αδρά το πολιτικό πρόγραμμα του ΕΑΜ: μετά την απελευθέρωση της χώρας σε εκλογές «με βάση την αναλογικήν, ο λαός αποφανθή κυριαρχικώς, επί του τρόπου της διακυβερνήσεώς του»²².

Την ίδια στιγμή, ο αστικός πολιτικός κόσμος προφασίστηκε ότι αυτά ήταν απλή πολιτική προπαγάνδα και προσπάθησε να περιορίσει τον αντιφασισμό στα όρια της διεκδίκησης μιας απλής εναλλαγής κράτους, γεγονός, όμως, που του στέρησε τη πλαisiώση των μαζών, τον αυτόνομο πολιτικό ρόλο των οποίων, άλλωστε, παραδοσιακά περιθωριοποιούσε. Γιατί η Αντίσταση, σε σχέση με αυτό που διακυβευόταν, προϋπέθετε την κεφαλαιώδη μετατροπή του απλού ανθρώπου από «καλό οικογενειάρχη και πράο χωρικό»²³ σε αποφασισμένο αντιφασίστα, όταν, μάλιστα, μια απλή κατάδοση (που φαινόμενο που ανθούσε σε όλη την κατεχόμενη Ευρώπη) θα σήμαινε στέρηση της σοδειάς, την πυρπόληση των σπιτιών του, τις μαζικές εκτελέσεις. Αυτό προϋπέθετε έναν συνολικό συνειδησιακό μετασχηματισμό που δεν μπορούσε να γίνει με εφελτήριο ορισμένους αξιωματικούς του εθνικού στρατού και την αόριστη επίκληση της φιλοπατρίας.

Πέραν αυτού, το ίδιο σημαντικό αποδείχθηκε για τον αντιφασιστικό αγώνα όχι

απλή παγίωση των οργανώσεων της, αλλά η συνεχής διεύρυνση της απήχησης, μέσω μιας συνεχούς αναπροσαρμογής των στοχεύσεων, της τακτικής και ίως των σχέσεων ισορροπίας που διαμόρφωνε στο εσωτερικό της. Το ΕΑΜ, το εκδίκησε συστηματικά αυτό: διεύρυνε συνεχώς τις κοινωνικές του αναφορές, νόμα και υποκαθιστώντας τυπικά τις σοσιαλιστικές του στοχεύσεις προς όφελος νικολόγων αοριστιών για κοινωνική ευημερία και εθνική ανεξαρτησία²⁴. Ωστόσο, ήταν μια δυναμική «υποκατάσταση»: την ίδια στιγμή στο πλαίσιο του συνυπήρχαν επαναστατικές πρακτικές, συνδεδεμένες με τις παραδόσεις της εργατικής τάξης πως η μορφή των συνελεύσεων τύπου σοβιέτ στα αντιστασιακά όργανα και οι αϊκές εξουσίες του τύπου της Λαϊκής Αυτοδιοίκησης και Δικαιοσύνης) με τις μειοπαθείς πολιτικές επιδιώξεις²⁵ της μορφής της διεκδίκησης του δημοψηφίσματος για το είδος του πολιτεύματος και τη λογικής για αντιστασιακές συμμαχίες που έφταναν ακόμα και μέχρι το βασιλιά²⁶.

Είναι χαρακτηριστικό ότι η καθυστέρηση στην αντιμετώπιση της ανάπτυξης του ΕΑΜ από τους Βρετανούς οφειλόταν στην αδυναμία να αντιληφθούν ότι το ΕΑΜ δεν ήταν μια απλή πολιτική προμετωπίδα των μύχιων επιδιώξεων των κομμουνιστών²⁷, σύγχυση που τους οδήγησε αρχικά ακόμη και στην άποψη ότι οι αρχηγοί του ΕΑΜ και του ΚΚΕ ήταν βρετανόφιλοι²⁸, και ότι κατανοούσαν μέχρι και την ανάγκη επανόδου του βασιλιά στην Ελλάδα, απορία ιδιαίτερα έντονη και στους κόλπους των αστών πολιτικών²⁹.

Σε αυτές ακριβώς τις σχηματοποιήσεις επαναφέρει την ιστορική έρευνα η «ανακωχή» αναζητώντας τη «βία» των κομμουνιστών. Γιατί αναιρεί ακριβώς ότι η κοινωνικό-πολιτική συνύπαρξη στο πρόγραμμα του ΕΑΜ ήταν μια ιστορική αναγκαιότητα που προέκυψε δυνάμει των ίδιων των αναγκών το αντιφασιστικού αγώνα, στις οποίες προσάρμοσε το πολιτικό του πρόγραμμα το ΚΚΕ. Δεν επετεύχθη στόματα ή χωρίς μεγάλες εντάσεις, αλλά και αστοχίες. Χρειάστηκε να περιθωριοποιηθούν οι «καθαρές λύσεις», που εκλαμβάνονταν ως διαλυτικοί παράγοντες, οι οποίοι έπρεπε να κρατηθούν εκτός του ΕΑΜ, ως μορφές κομμουνιστικού φανατισμού, ως εκδηλώσεις «τροτσκισμού»³⁰. Απαιτήθηκε δε να αποδοθεί υπερβολικό βάρος σε μικροαστικά πολιτικά μορφώματα του τύπου του ΣΚΕ-ΕΛΔ και να υποκαταστούν καταστροφικές συμφωνίες όπως αυτή του Λιβάνου³¹. Εντούτοις είχαν και α καθοριστικό αποτέλεσμα. Αυτό της συνεχούς διεύρυνσης της εαμικής συμμαχίας που την κατέστησε ιστορική τομή στη σύγχρονη πολιτική ιστορία³².

Προσδιοριστικός παράγοντας της δυναμικής αυτής ήταν το γεγονός ότι το ΚΚΕ διέθετε την εμπειρία να διαχειρίζεται μαζικά μετωπικά πολιτικά σχήματα, του τύπου του «Παλλαϊκού Μετώπου» στα 1935, αφού το ίδιο το ΕΑΜ ήταν κατ' ουσίαν μια διευρυμένη αναπαραγωγή του. Είχε και το πλεονέκτημα να διαθέτει στρατηγική ευρύτερων πολιτικών συμμαχιών, όπως αυτή διαμορφώθηκε λόγω των αποφάσεων του 7ου Συνεδρίου της Γ' Διεθνούς στη Μόσχα, στις 27 Αυγού-

στου του 1935³³, που υποχρέωνε τα κομμουνιστικά κόμματα να αναδείξουν ως μοναδική προτεραιότητα την κοινή αντιφασιστική διάθεση, την ανάγκη σύγκλισης με κάθε τρόπο σε ευρεία λαϊκά μέτωπα ενάντια στο φασισμό³⁴. Το ΚΚΕ διακήρυξε και επέμεινε σε αυτό, ότι ο αγώνας κατά του Γερμανού και Ιταλού κατακτητή είχε την απόλυτη προτεραιότητα έναντι όλων των μικροπολιτικών διεκδικήσεων³⁵.

Έτσι, αφού εδραίωσε τη συνοχή του πρώτου επιπέδου «συγγενικών» συμμαχιών με σοσιαλιστικά κομματίδια, το ΕΑΜ διεμβόλισε με κάλεσμα συμμετοχής και τους επίσημους αστικούς πολιτικούς φορείς και κόμματα (Θ. Σοφούλη, Γ. Παπανδρέου και Π. Κανελλόπουλο) –στον δεύτερο μάλιστα πρότεινε την ηγεσία του ΕΑΜ– αποδυναμώνοντας ακόμα περισσότερο τα επιχειρήματα του αστικού κόσμου έναντι του ΕΑΜ ως «στενής» αντίστασης και τον κατέστησε αφερέγγυο. Ίσως η πιο εντυπωσιακή περίπτωση ήταν αυτή του Π. Κανελλόπουλου: αν και αρνήθηκε οποιαδήποτε συνεργασία με το ΕΑΜ, ανταποκρινόμενος στην επιτακτική απαίτηση των οπαδών του κόμματός του, τους έδωσε οδηγία να προσχωρήσουν στο ΕΑΜ³⁶.

Επιπλέον, το ΕΑΜ διαφύλαξε ως κόρη οφθαλμού μια σταθερή πολιτική μαζών: ο ίδιος ο ΕΛΑΣ συγκροτήθηκε στη βάση μιας αμοιβαίας σχέσης εμπιστοσύνης με τους τοπικούς πληθυσμούς που τον συντηρούσαν. Γι' αυτό και έριξε μεγάλο βάρος, ώστε να αντιμετωπίσει το κύριο εμπόδιο στην ανάπτυξη του: τα γερμανικά αντίποινα. Πρώτα δημιούργησε τον αναγκαίο μηχανισμό μέσω των οργανώσεων του ΕΑΜ και εξασφάλισε την τοπική συναίνεση, αφού το παράδειγμα της Νιγρίτας και του Κιλκίς αποδείχθηκε καταστροφικό, και μετά προχώρησε στη συγκρότηση του ΕΛΑΣ³⁷. Ενώ οι επαγγελματίες αξιωματικοί, όπως ο Θ. Μακρίδης, έμειναν στην Αθήνα «για αργότερα»³⁸, το έδαφος ανέλαβε να προετοιμάσει ένας μη στρατιωτικός, ο Θανάσης Κλάρας, με γνώμονα ότι εκείνος που θα μπορούσε να μιλήσει πιο πειστικά στους απλούς ανθρώπους³⁹.

Πέραν αυτού, ο ΕΛΑΣ φρόντισε να καταστεί χρήσιμος στις τοπικές κοινωνίες, δημιουργώντας ένα άτεγκτο δίκτυο αστυνόμευσης στις περιοχές που ήλεγχε⁴⁰. Έτσι, περιεστάλη πλήρως η κλοπή και η μαύρη αγορά, γεγονός που ανακούφισε ολόκληρη την ελληνική ύπαιθρο. Ο ίδιος απέφυγε κάθε προστριβή με τους τοπικούς πληθυσμούς⁴¹, όπως κάποιες άλλες, δήθεν αντιστασιακές, ομάδες ενόπλων που εμφανίστηκαν στα βουνά και άδειαζαν τις τοπικές αποθήκες⁴². Απαιτήθηκε να επιβληθεί απόλυτη πειθαρχία, στο εσωτερικό του⁴³, να στηθούν στρατοδικεία εις βάρος όσων έκλεβαν «ακόμα και μια κότα» και να κυκλοφορήσει στο βουνό ακόμα και οδηγός καλής συμπεριφοράς των ανταρτών του⁴⁴.

Αυτό ακριβώς το πλεονεκτικό στοιχείο της σχέσης με τις μάζες αποτυπώθηκε και στη ίδια τη διοικητική δομή του ΕΛΑΣ. Επειδή έπρεπε ανά πάσα στιγμή ο απλός πολίτης να βρίσκεται στο κέντρο της οργάνωσης, το ΕΑΜ δεν επέτρεψε ποτέ στον ΕΛΑΣ να εξελιχθεί σε έναν τυπικό στρατό. Η αναλογία τακτικών αξιωματικών προς ανταρτών ήταν στα επίπεδα του 1 προς 180, όταν σε άλλες

αντιστασιακές οργανώσεις ήταν 1 προς 5⁴⁵. Στην ίδια τη στρατιωτική διοίκηση του υπήρχε τόσο ο μαζικός πολιτικός έλεγχος με τη μορφή συνελεύσεων⁴⁶, όσο και ο Καπετάνιος ως πολιτικός εκπρόσωπος των ανταρτών⁴⁷.

Αντίθετα, σε πείσμα των αναγκαίων αυτών προϋποθέσεων, οι υπόλοιπες οργανώσεις της αντίστασης, χωρίς ένα συγκροτημένο πολιτικό πρόγραμμα και χωρίς καμιά εσωτερική πολιτική διαδικασία, όσο οι αντιστασιακές απαιτήσεις μεγάλωναν τόσο βυθίζονταν στις αδυναμίες τους που προέκυπταν κυρίως από την απουσία πολιτικής μαζών. Τελικά, λόγω της προϊούσας αποψίλωσής τους το μόνο που απέμενε ήταν να υποκαταστήσουν όλα τα πολιτικά συνεκτικά τους στοιχεία προς όφελος των βρετανικών επιδιώξεων, των προσωπικών επιλογών ενός εκάστου από τους ηγέτες τους και του άκρατου αντικομμουνισμού⁴⁸.

Στην ουσία η επιβίωσή τους αποτέλεσε το βαθύτερο αίτιο των συγκρούσεων. Όχι με την έννοια των κομμουνιστών που επιχείρησαν να τις διαλύσουν, αλλά λόγω της απουσίας άλλης προοπτικής, όταν συνεχώς αποκόβονταν από τις μάζες, τη στιγμή που οι ανάγκες του αγώνα τις απαιτούσαν, ιδίως έναντι των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Γερμανών. Εξ αντικειμένου δύο ήταν οι δυνατές τους επιλογές: ή θα συνεργαζόταν με το ΕΑΜ ή θα αλώνονταν από ακροδεξιά στοιχεία, φανατικούς μοναρχικούς και τυχοδιώκτες, που το τελευταίο που ήθελαν ήταν να διακινδυνεύσουν τη ζωή τους ενάντια των κατακτητών.

Πράγματι, ο Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ), η μεγαλύτερη αστική οργάνωση, από τη γέννηση της έφερε την αδυναμία να ανταποκριθεί στις απαιτήσεις των μαζών. Τα ιδρυτικά της στελέχη ήταν ως επί το πλείστον άγνωστα⁴⁹, και η οργανωτική της μορφή προσιδιάζε σε συνωμοτική οργάνωση, με μέλη τα οποία υφίστατο μύηση (κατά την οργάνωση υποτίθεται ότι είχαν μνηθεί μέχρι τον Ιούλιο του 1942 5.000 μέλη)⁵⁰. Το μόνο στοιχείο που συνέδεε τον ΕΔΕΣ με ευρύτερες πολιτικές επιδιώξεις ήταν ο Κομ. Πυρομάγλου, πολιτικός φίλος του δημοκρατικού στρατηγού Ν. Πλαστήρα που βρισκόταν από το Μάρτιο του 1933 αυτοεξόριστος στη Γαλλία. Ο Πυρομάγλου ανέλαβε τον πολιτικό σχεδιασμό του ΕΔΕΣ⁵¹, δημιουργώντας την αβάσιμη εντύπωση⁵² ότι ο στρατηγός ήθελε προσχώρηση όλων των υποστηρικτών του στον ΕΔΕΣ.⁵³

Έτσι, ο ΕΔΕΣ απέκτησε προσωρινά τη φήμη μιας αδιάλλακτα δημοκρατικής οργάνωσης⁵⁴. Επιπλέον, το γεγονός ότι ο Πυρομάγλου συνέταξε⁵⁵ ένα σχετικά συνεκτικό πολιτικό πρόγραμμα⁵⁶ διεκδικώντας ευρύτερες κοινωνικές μεταβολές, βοήθησε τον ΕΔΕΣ να υποσκελίσει άλλες τέτοιες δημοκρατικές οργανώσεις, που ιδρύθηκαν το ίδιο διάστημα, όπως τα Ε.Ε.Ε., ή τα Α.Α.Α., που δεν ξεπέρασαν το χαρακτήρα της συνάθροισης δημοκρατικών αξιωματικών.

Μάλιστα, ο ΕΔΕΣ προσέλκυσε αρχικά οπαδούς ακριβώς επειδή το πρόγραμμα του ήταν σοσιαλιστικού χαρακτήρα και διεκδικούσε αποστάσεις από τα υπόλοιπα κόμματα, ακόμη και από το Κάιρο, που «σκευωρούσαν υπέρ της μεταπολεμικής

επανάδου του Γεωργίου Β', ενός προδότη, στην εξουσία»⁵⁷. Ωστόσο, δεδομένου ότι οι θέσεις αυτές δεν είχαν παρά πολύ περιορισμένη απήχηση στα στρατιωτικά στελέχη της οργάνωσης και ιδίως στον ίδιο τον Ν. Ζέρβα, έπαψαν γρήγορα να αποτελούν το συνεκτικό της ιστό. Άλλωστε, εξ αρχής το ίδιο το πρόγραμμα του ΕΔΕΣ αποτύπωνε τις αντιφάσεις αυτές, αφού δεν έκανε καμία αναφορά ούτε στη γερμανική Κατοχή ούτε στην αντίσταση και πως έπρεπε αυτή να οργανωθεί⁵⁸, συνεπεία του καιροσκοπισμού του ίδιου του Ζέρβα, που απρόθυμος να ανεβεί στο βουνό, χρειάστηκαν όχι μόνο τις βρετανικές λίρες⁵⁹ αλλά και η απειλή της κατάδοσης στους Γερμανούς⁶⁰ (αφού υπεξαιρούσε εμφανώς τις λίρες αυτές), ώστε να υποχρεωθεί να αναλάβει επικεφαλής του ΕΔΕΣ⁶¹.

Πολύ γρήγορα ο Ζέρβας μετέτρεψε την οργάνωση του σε μηχανισμό προαγωγής των κοινωνικών συμφερόντων των μελών της, αποθεώνοντας τον προσωποπαγή χαρακτήρα της. Το ελκτικό στοιχείο του ΕΔΕΣ αποδείχθηκαν οι βαθμοί που εξασφάλιζε σε όλους τους αξιωματικούς του αλλά και τα διπλώματα εθνικής υπηρεσίας που θα αξιοποιούνταν επαγγελματικά κατά την απελευθέρωση. Ο ίδιος ο Ζέρβας, όπως σημείωναν δηκτικά οι Βρετανοί, προήγαγε τον εαυτό του σε στρατηγό που διεκδικούσε να κυβερνήσει μεταπολεμικά τη χώρα⁶². Προϊόντος του χρόνου, οι Βρετανοί, παρότι αφειδώς των ενίσχυαν, έφτασαν μάλιστα μέχρι του σημείου να χαρακτηρίζουν τον ΕΔΕΣ ως πραιτωριανή δύναμη του Ζέρβα, καθώς και μια συγκέντρωση κατώτερων πολιτευτών που μηχανορραφούσαν στην Αθήνα⁶³. Ο ίδιος ο Ζέρβας, εξαφανίζοντας κάθε άλλο πολιτικό στόχο, εμφανιζόταν ως ο «προστάτης» του πληθυσμού στην Ήπειρο, και εν αγνοία των ίδιων των συνεργατών του, ήδη από το Μάρτιο του 1942, είχε δηλώσει τη νομιμοφροσύνη στο Γεώργιο⁶⁴. Άρχισε επιπλέον να προσεγγίζει μυστικά βασιλόφρονες και μεταξικούς και ήρθε σε επαφή με το «Εθνικό Κομιτάτο», τη διάδοχη οργάνωση της μεταξικής ΕΟΝ⁶⁵.

Έτσι, τη στιγμή, που κάποια στελέχη του ΕΔΕΣ συμφωνούσαν με το ΕΑΜ να επιβάλουν στο βασιλιά δημοψήφισμα πριν γυρίσει στην Ελλάδα, ο Ζέρβας προσπαθούσε να πείσει τους Βρετανούς, εξίσου εν κρυπτώ, ότι μπορεί να διαλύσει με εντολή τους το ΕΑΜ. Με αφορμή δε τη σύλληψη του Στ. Σαράφη, αρχηγού των Α.Α.Α., το Μάρτιο του 1943 από τον ΕΛΑΣ, προσφέρετε να ηγηθεί της απελευθέρωσης του Σαράφη, που αρνούνται οι Βρετανοί, κυρίως για να μην διαλυθεί ο ΕΔΕΣ⁶⁶.

Ωστόσο, ο φόβος της συνεργασίας του ΕΑΜ με τμήμα των πολιτευτών του ΕΔΕΣ ωθεί τους Βρετανούς να υποκινήσουν το Ζέρβα να δηλώσει ανοικτά τις πολιτικές προθέσεις του για να διακοπεί κάθε επικοινωνία μεταξύ των δύο οργάνωσεων. Έτσι, ο Ζέρβας στέλνει επίσημα επιστολή στο Κάιρο με αποδέκτη το βασιλιά και το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής, στον οποίο δηλώνει τυφλή υποταγή⁶⁷. Σύμφωνα με τις βαθύτερες επιδιώξεις του Ζέρβα, ο βασιλιάς θα μπορούσε να εξασφαλίσει τη διάλυση του ΕΑΜ και τη συνεπακόλουθη προαγωγή του Ηπειρώτη αξιωματικού σε εθνικό ηγέτη⁶⁸.

Η εξέλιξη αυτή δικαιώνει γρήγορα τις βρετανικές επιδιώξεις. Σταδιακά ο ΕΔΕΣ αποψιλώνεται από τα δημοκρατικά του μέλη⁶⁹ και ο Κομ. Πυρομάγλου, αν και τελικά δεν αποχωρεί, παραμένει για να μην αφήσει τον ΕΔΕΣ να εκτραπεί «σε έναν άκρατο αντικομμουνισμό»⁷⁰. Ο ίδιος ο Πλαστήρας, έμμεσα αποκηρύσσει το Ζέρβα ως κατάλοιπο του μεταξικού καθεστώτος⁷¹, ενώ οι ίδιοι οι Βρετανοί φοβούνταν ότι ο κυνικός οπορτουνισμός του Ζέρβα που μετέτρεπε τον ΕΔΕΣ σε άσυλο όλων των βασιλοφρόνων που μισούσαν το ΕΑΜ, μπορούσε να διαλύσει τελικά τον ΕΔΕΣ⁷². Οι οικονομικές ενισχύσεις των Βρετανών αποχαλίνωσαν το Ζέρβα⁷³. Έσπευσε να αφαιρέσει από τον τίτλο της οργάνωσής του το επίθετο «Δημοκρατικός» και να μετωνομάσει την οργάνωση, όπως πρότειναν οι Βρετανοί, σε «Εθνικαί Ομάδαι Ελλήνων Ανταρτών» χωρίς να εξασφαλίσει μια ευρύτερη πολιτική πλαισίωση, αφού ο αστικός πολιτικός κόσμος της Αθήνας παραμένει ιδιαίτερα αρνητικός προς το Ζέρβα⁷⁴, και η μόνη χειρονομία έμμεσης υποστήριξης είναι η εθιμοτυπική επίσκεψη στις 16 Μαρτίου 1943 στο αρχηγείο του ΕΔΕΣ του καθηγητή Χ. Σγουρίτσα⁷⁵.

Συνεπεία των πολιτικών του ακροβατισμών, ο ΕΔΕΣ ενισχύθηκε με την προσχώρηση δεκάδων μεταξικών και βασιλοφρόνων αξιωματικών⁷⁶ αλλά συρρικνώθηκε στο ελάχιστο η δυνατότητα μαζικών στρατολογήσεων⁷⁷. Έτσι, η οργάνωση, που αποκτούσε όλο και περισσότερο τα χαρακτηριστικά κλειστής ομάδας⁷⁸, αυξομείωναν με πρωτοφανή ρυθμό: αν και στα τέλη του 1942 είχε φτάσει τους χίλιους άντρες, στα μέσα Αυγούστου 1943, παρατηρήθηκε έξοδος αξιωματικών στο βουνό προς τον ΕΔΕΣ, λόγω του γεγονότος ότι διεκδικούσαν την είσπραξη από τους Βρετανούς 2 χρυσών λιρών για οδοιπορικά⁷⁹, έφτασε τους 3.000, (όχι όλους ενόπλους) που, όμως, το επόμενο Φθινόπωρο είχε απομείνει πάλι με 1.500 άντρες, ενώ με την απροκάλυπτη βρετανική βοήθεια και τις φιλομοναρχικές επιλογές του αρχηγού της έφτασε στις αρχές του 1944, στους 5.000 άντρες⁸⁰. Συνεπεία μάλιστα της απουσίας ελέγχου στις στρατολογήσεις για να δικαιολογηθούν οι αθρόες βρετανικές ενισχύσεις⁸¹, στην οργάνωση είχαν προσχωρήσει κοινοί κλέφτες που τους κυνηγούσε το ΕΑΜ⁸², πράκτορες των Γερμανών, φοιτητές της ΕΣΠΟ και εν γένει τυχοδιώκτες⁸³. Είναι χαρακτηριστικό ότι σε κάποια στιγμή ο Ζέρβας αναγκάστηκε ακόμη και να εκδώσει διαταγή για να καταγγείλει όσους από τους συνεργάτες του είχαν επιδοθεί στην χαρτοπαιξία με κολοσσιαία ποσά⁸⁴.

Είναι ακόμα πιο χαρακτηριστικό του προβλήματος που αντιμετώπιζε ο ΕΔΕΣ ότι ο ίδιος ο Ζέρβας είχε, ιδίως το Δεκέμβριο του 1943 και τον Ιανουάριο του 1944, απολύσει δεκάδες αξιωματικούς του με την κατηγορία της ηθικής και στρατιωτικής ανεπάρκειας. Μάλιστα, ο T. Barnes, ο Βρετανός σύνδεσμος στο αρχηγείο του Ζέρβα, ειδοποιούσε το Κάιρο ότι ο Ζέρβας έδειχνε πλήρως απογοητευμένος και κάποια σημάδια ότι επιδίωκε να αποχωρήσει από την οργάνωση. Το γεγονός αυτό υποχρέωσε τους Βρετανούς να περιορίσουν την κριτική που ασκούσαν στον

ΕΔΕΣ και μάλιστα ο Βρετανός σύνδεσμος ζητούσε να επιτραπεί στο Ζέρβα να εξαπολύει επιθέσεις κατά του ΕΑΜ, οπουδήποτε ήθελε, ακόμα και στη ίδια τη Θεσσαλία, ως τρόπο βελτίωσης της συνοχής της οργάνωσης του (διαμέσου του αντικομμουνισμού)⁸⁵.

Ωστόσο, το βρετανικό Επιτελείο θεωρούσε ότι μια τέτοια τακτική, δεδομένου ότι η κεντρική διοίκηση του ΕΔΕΣ είχε μικρό έλεγχο πάνω στους αρχηγούς των στρατιωτικών μονάδων που δεν ήταν κοντά στο Αρχηγείο του, θα έθετε εξ αντικειμένου σε κίνδυνο την οργάνωση έναντι του ισχυρότερου ΕΛΑΣ και απέφυγε να την ενισχύσει. Εκτός των άλλων, αυτή ωθούσε τους αξιωματικούς του ΕΔΕΣ να στελεχώνουν μαζικά τα Τάγματα Ασφαλείας. Για τους Βρετανούς η απειθαρχία και η ευνοιοκρατία στους κόλπους του ΕΔΕΣ θα μπορούσε να εξελιχθεί επικίνδυνα και για τους ίδιους τους συμμαχικούς στρατιωτικούς σκοπούς⁸⁶.

Επιπλέον, η τακτική του ΕΔΕΣ να χρησιμοποιεί τις αγγλικές λίρες για να προσεταιριστεί τους τοπικούς πληθυσμούς, έφερνε τα απολύτως αντίθετα αποτελέσματα. Η πρακτική των αγορών εφοδίων από τις τοπικές κοινωνίες σε εξαιρετικά υψηλές τιμές, αν και ευνοούσε τη σχέση του με το τμήμα του πληθυσμού που επωφελούνταν από αυτό, σταδιακά γεννούσε έναν πληθωρισμό⁸⁷ που προκαλούσε αγανάκτηση. Συν αυτό, η χαλαρή δομή της οργάνωσης επέτρεπε στον οποιονδήποτε να δηλώνει εδεδίκτης, κάνοντας μαύρη αγορά. Ο ΕΛΑΣ διέθετε στοιχεία από κατασχεμένα έγγραφα του ΕΔΕΣ ότι συχνά παρουσιάζονταν φαινόμενα λεηλασιών, αυθαίρετες έρευνες, και αρπαγές εις βάρος του τοπικού πληθυσμού από φερόμενους ως αντάρτες του ΕΔΕΣ. Γι' αυτό ο ΕΔΕΣ προκαλούσε κυρίως τη δυσπιστία στο τμήμα του τοπικού πληθυσμού, που διέθετε κάποια οικονομική βάση, δηλαδή στους «νοικοκυραίους». Οι πλούσιες κωμοπόλεις Θεσπρωτικό, Παραμυθιά, Πάργα, οι Φιλιάτες ήταν εαμοκρατούμενες και μάλιστα ο Ζέρβας τις τιμώρησε με λεηλασίες (Πάργα, Θεσπρωτικό)⁸⁸. Να σημειωθεί ότι ο Ζέρβας διέθεσε άφθονα χρηματικά μέσα και μετά τον πόλεμο, στην προεκλογική του εκστρατεία, στα 1946, γεγονός που γεννούσε την απορία ακόμη και σε πολιτευτές των Λαϊκών στην Ήπειρο, που απέδιδαν τα χρήματα αυτά σε κέρδη του Ζέρβα επί Κατοχής⁸⁹.

Γενικότερα, ο Ζέρβας επιδίωξε και δημιούργησε ένα δικό του κράτος στην περιοχή της Ηπείρου⁹⁰. Ήταν συνεχείς οι διαμαρτυρίες πολιτών για ωμότητες του ΕΔΕΣ⁹¹, ότι ακόμα και ολόκληρες οικογένειες εξαναγκάζονταν να εγκαταλείπουν τις εστίες τους στις περιοχές ελέγχου του Ζέρβα. Το ίδιο ενδεικτική ήταν η περίπτωση των Τσάμηδων της Ηπείρου. Με αφορμή το γεγονός ότι οι Τσάμηδες ήταν αλβανόφωνοι και μουσουλμάνοι, ο Ζέρβας στράφηκε εναντίον τους –ήταν και εύπορη κοινότητα– και με μια αιματηρή επίθεση κατά αμάχων, αφού λεηλάτησε την περιουσία τους, τούς υποχρέωσε να εγκαταλείψουν την περιοχή και να καταφύγουν κατά χιλιάδες στην Αλβανία⁹².

Εκτός, όμως, των άλλων, ο ΕΔΕΣ στηρίχθηκε σε μια τακτική να δρα σε επί-

πεδο μικρών ανταρτοομάδων, στηριζόμενος στην πρωτοβουλία ανεξάρτητων μεταξύ τους διοικήσεων, που αν και υπάγονταν σε Μεραρχίες και Συντάγματα, δεν έπαυαν να αποτελούν ομάδες παρενόχλησης του εχθρού. Οι ίδιοι οι Βρετανοί, δυσανασχετούσαν με την τακτική του Ζέρβα να αποφεύγει μια πιο οργανωμένη συγκρότηση. Το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής ζητούσε συχνά εξηγήσεις για τη μειωμένη επιθετικότητα του Ζέρβα έναντι των Γερμανών, που ο τελευταίος απέδιδε στη διαβρωτική στάση του ΕΑΜ αλλά και στη Μέση Ανατολή για έλλειψη εμπιστοσύνης στο πρόσωπο του⁹³.

Είναι χαρακτηριστικό ότι με βάση το βιβλίο Απωλειών της, η οργάνωση είχε 74 νεκρούς στις συγκρούσεις της με τον ΕΛΑΣ και μόνο 55 με τους κατακτητές⁹⁴. Οι ίδιοι οι Βρετανοί έκαναν σύγκριση μεταξύ της δράσης του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ μέχρι τα μέσα του 1943 και διαπίστωναν ότι ενώ ο ΕΛΑΣ είχε προκαλέσει 1194 θύματα στο στρατό των κατακτητών, ο Ζέρβας είχε κάνει ουσιαστικά μόνο μια καθεαυτό εκτεταμένη επίθεση σε αυτοκινητοπομπή στο δρόμο Άρτας-Αμφιλοχίας. Την ίδια περίοδο ο Ζέρβας είχε δεχτεί από τους Βρετανούς 59.774 τόνους πυρομαχικά ενώ ο ΕΛΑΣ μόνο 34.072. Οι Βρετανοί εκτιμούσαν ότι στο διάστημα αυτό ο Ζέρβας διέθετε 2.000 άντρες περίπου, πολλοί από τους οποίους δεν είχαν καν εμπλακεί σε πολεμικές επιχειρήσεις⁹⁵.

Οι συγκρούσεις με το ΕΑΜ

Με βάση τα δεδομένα αυτά, το γεγονός ότι η σύγκρουση του ΕΔΕΣ με τον ΕΛΑΣ καθυστέρησε μέχρι τον Οκτώβριο του 1943, οφειλόταν στο ότι το ΕΑΜ επέδειξε ιδιαίτερη ανοχή έναντι του ΕΔΕΣ, αφού κατά το Γ.Γ. του ΚΚΕ Γ. Σιά-ντο οι ανάγκες του πολέμου θα υποχρέωναν τον ΕΔΕΣ να συνεργαστεί με τις άλλες οργανώσεις⁹⁶. Μάλιστα, ο Ζέρβας δελεάστηκε ακόμα και με την προσφορά να αναλάβει αρχιστράτηγος του ίδιου του ΕΛΑΣ. Ο Α. Τζήμας, είχε απευθύνει έντονες συστάσεις σε εκείνους από τους καπεταναίους του ΕΛΑΣ, που δυσφορούσαν με τις πρακτικές του ΕΔΕΣ, να μην τον προκαλούν⁹⁷.

Όταν, όμως, διακοινώθηκε ο ακραίος αντιεαμικός προσανατολισμός του ΕΔΕΣ, στο ΕΑΜ επικράτησε η υποψία ότι ο ΕΔΕΣ μετεξελισσόταν σε ένα μοναρχικό στρατό με μόνο στόχο την επιβολή του βασιλιά. Ο ίδιος ο Ζέρβας είχε με διαταγή του, στις 18 Μαΐου 1943, προσανατολίσει τον ΕΔΕΣ εναντίον του ΕΛΑΣ⁹⁸, μια επιθετικότητα ακατανόητη και από τους ίδιους τους Βρετανούς⁹⁹. Η κατάσταση επιδεινώθηκε το Φθινόπωρο του 1943 εξαιτίας και της τροπής που πήραν τα πράγματα με τον ΕΔΕΣ Αθηνών. Η οργάνωση, έχοντας σταδιακά αλωθεί από συνεργάτες του κατακτητή και των κυβερνήσεων της Αθήνας, (ιδίως τους Α. Τα-βουλάρη υπουργό Εσωτερικών και Ι. Βουλπίωτη της Εταιρίας Ραδιοφωνικών

Εκπομπών) ή οπαδούς μιας συμμαχίας Βρετανών και Γερμανών κατά των κομμουνιστών, όπως ο Στ. Γονατάς, λειτουργούσε πλέον εκ παραλλήλου με την Γκεστάπο. Μάλιστα, στις 3 Φεβρουαρίου 1943 η Διοικούσα Επιτροπή του ΕΔΕΣ Αθηνών εξαρθρώθηκε με συλλήψεις αρκετών από τους επικεφαλής της, λόγω προδοσίας, ανασυγκροτήθηκε το Σεπτέμβριο του 1943 για να διαλυθεί εκ νέου (και να δολοφονηθεί, στις 4 Νοεμβρίου 1943, ο δικηγόρος Δημ. Γιαννακόπουλος, εξαιτίας της αντίθεσης του στην κατοχική κυβέρνηση Ράλλη)¹⁰⁰.

Παρότι ο Ζέρβας, στις 17 Νοεμβρίου 1943, μετά από ισχυρές εαμικές και βρετανικές πιέσεις, αποκήρυξε τμήμα της ηγεσίας του ΕΔΕΣ Αθηνών και χαρακτήρισε το Βουλπιώτη προδότη¹⁰¹, η ανασυγκρότηση της οργάνωσης με επικεφαλής τον αδερφό του Ζέρβα, Λεωνίδα και το Δ. Παπαμιχαήλ, που κατέβηκε από το βουνό, εξελίχθηκε όπως και η προηγούμενη με προδοσίες και συλλήψεις¹⁰². Το γεγονός ότι ο Ζέρβας απέφυγε να καταδικάσει την οργάνωση του στην Αθήνα και απέδωσε τις συλλήψεις σε προδοσία του ΕΑΜ, συνδέθηκε με επιθέσεις στην Ήπειρο και τη Θεσσαλία κατά μονάδων του ΕΛΑΣ. Στην περιοχή Μετσόβου-Δρίσκου ο συνταγματάρχης Ν. Δαούλης, διοικητής του ΕΔΕΣ της περιοχής, συνέλαβε 4 ανώτατα στελέχη του ΕΑΜ με επικεφαλής τον Ορ. Βλαχόπουλο, Σαμαρινιώτη (Α. Τζήμας) πολιτικό ηγέτη του ΕΛΑΣ, γεγονός που θεωρήθηκε ως εκδίπλωση ενός γενικότερου γερμανικού σχεδίου.

Ο Βελουχιώτης διέταξε αμέσως επίθεση κατά των τμημάτων του ΕΔΕΣ που εμπλεκόταν στις επιθέσεις αυτές¹⁰³. Ο Ζέρβας έσπευσε να επιβεβαιώσει τις υποψίες, αποκηρύσσοντας, στις 24 Σεπτεμβρίου 1943, το Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτών, και κάνοντας αιφνιδιαστική επίθεση αφόπλισε το 3/40 Σύνταγμα Ευζώνων του ΕΛΑΣ που ήταν απομονωμένο στα Τζουμέρκα καθώς και το 24 Σύνταγμα Πεζικού στην περιοχή Σουλίου-Πρεβέζης. Στις 9 Οκτωβρίου 1943, μάλιστα, ο Ζέρβας ανακοίνωσε ευθέως ότι με τον τρόπο αυτό, σταματούσε την «τη διεξαγωγή προλεταριακής επανάστασης (!) από το ΕΑΜ»¹⁰⁴. Την ίδια στιγμή η γερμανική προπαγάνδα ανήγαγε την υπόθεση σε άμυνα των εθνικών δυνάμεων, αφού η χώρα υποτίθετο ότι παραδόθηκε στη Σοβιετική Ένωση κατά τη συνδιάσκεψη της Τεχεράνης¹⁰⁵.

Εκτός αυτών, είχαν περιέλθει πληροφορίες στον ΕΛΑΣ ότι ο ΕΔΕΣ είχε συνάψει μυστική ανακωχή με τους Γερμανούς¹⁰⁶. Πράγματι ο ίδιος ο Ζέρβας είχε επιβεβαιώσει μια από αυτές τις επαφές, στα μέσα Οκτωβρίου 1943, και μάλιστα έναντι της ίδιας της Μέσης Ανατολής, που επιχείρησε να τον ελέγξει¹⁰⁷. Το γεγονός ότι οι Γερμανοί στις εκκαθαριστικές τους επιχειρήσεις την ίδια περίοδο απέφυγαν να κτυπήσουν τον ΕΔΕΣ, δημιουργούσε απορία για το συγχρονισμό τους εις βάρος του ΕΛΑΣ. (Μάλιστα, κάτι ανάλογο επαναλήφθηκε και τον Ιανουάριο του 1944, σε συνδυασμό με μια ξαφνική αντεπίθεση του Ζέρβα, που απέτρεψε την εαμική επέκταση δυτικά του Άραχθου).

Να σημειωθεί ότι κατά την διάρκεια των συγκρούσεων με τον ΕΛΑΣ οι ίδιοι οι Βρετανοί, καθώς έβλεπαν ότι πολλά μέλη του ΕΔΕΣ κατατάσσονταν στα Τάγματα-Ασφαλείας¹⁰⁸, ζητούσαν εξηγήσεις γιατί κυκλοφορούσαν φήμες ότι οι Γερμανοί απειλούσαν με αντίποινα αν φονευόταν εδεδίτης¹⁰⁹. Έριξαν δε και 1.000.000 προκηρύξεις στην περιοχή με το κείμενο της καταγγελίας του Τσουδερού κατά των Ταγμάτων Ασφαλείας¹¹⁰, ενώ το Στρατηγείο Μέσης Ανατολής ζήτησε από το Ζέρβα να κάνει συστάσεις στους άντρες του περί πατριωτισμού, τις οποίες ο Ζέρβας χαρακτήρισε ως εξευτελιστικές¹¹¹. Ο ίδιος ο βρετανός σύνδεσμος T. Barnes σημείωνε με αμφιλεγόμενο τρόπο ότι τα Τάγματα Ασφαλείας δεν πολέμησαν ποτέ σε συνεργασία με το Ζέρβα αλλά ούτε και εναντίον του¹¹². Πάντως πολύ αργότερα ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές του ο C. Woodhouse παραδέχθηκε ότι χωρίς αμφιβολία ο Ζέρβας έκανε ανακωχή με τους Γερμανούς το Νοέμβριο του 1943 και τον Αύγουστο του 1944.

Η εν γένει γερμανική «αδράνεια»¹¹³ αποδόθηκε από τους υποστηρικτές του Ζέρβα σε υποτιθέμενη διαταγή του Καΐρου προς τον ΕΔΕΣ να απόσχει προσωρινά από επιχειρήσεις και να διατηρήσει άθικτες τις δυνάμεις του για την τελική επιχείρηση παρενόχλησης των Γερμανών κατά την αποχώρησή τους. (Σχέδιο Κιβωτός). Όταν όμως το Κάιρο του ζήτησε ρητά να αναλάβει επιχειρήσεις κατά των Γερμανών, ο Ζέρβας επικαλέστηκε την απειλή του ΕΛΑΣ¹¹⁴, γεγονός που εκνεύρισε ακόμα και τους πιο ακραιφνείς υποστηρικτές του, όπως τον T. Barnes¹¹⁵. Πάντως το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ, τον Αύγουστο του 1944, διαμαρτυρόταν ότι ο ΕΔΕΣ κτυπούσε συστηματικά το 15ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ και τη VI Ταξιαρχία, εξαιτίας των εφοδίων που εξασφάλισε και λόγω της γερμανικής ανοχής¹¹⁶.

Παρότι ο Ζέρβας μίλησε για προσχεδιασμένη ενέργεια εις βάρος του, την επίθεση του ΕΛΑΣ εναντίον δυνάμεων του ΕΔΕΣ, αποφάσισε το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ παρότι ο ΕΛΑΣ δεν ήταν προετοιμασμένος για τέτοιες επιχειρήσεις. Η VIII Μεραρχία της περιοχής Ηπείρου δεν είχε κανονικά αναπτυχθεί γι' αυτό χρειάστηκε να διαταχθεί η XIII Μεραρχία με τα δύο Συντάγματα 2/39 και 5/42 να μετακινηθεί στην περιοχή. Επιπλέον η σύγκρουση θα είχε αποφευχθεί αν οι Βρετανοί και ο Ζέρβας δεχόταν να συζητήσουν την αντιδικία στα όρια του Κοινού Γενικού Στρατηγείου όπως ζήτησε ο ΕΛΑΣ (ο ΕΛΑΣ, πρότεινε ακόμα και διασυμμαχική επιτροπή επιδιαιτησίας που απορρίφθηκε)¹¹⁷.

Είναι εξίσου χαρακτηριστικό των εαμικών προθέσεων ότι το ίδιο το Foreign Office, γνωρίζοντας επακριβώς τους λόγους της στάσης του ΕΛΑΣ, κάθε φορά που ο Ζέρβας κινδύνευε να διαλυθεί, προέβαινε σε διαβεβαιώσεις ότι δεν υπήρχε πρόθεση επιβολής του μονάρχη, που αυτόματα ανέστειλαν την εαμική επιθετικότητα, όπως έγινε με την δημοσιοποίηση επιστολής του Γεωργίου προς τον Τσουδερό που δεχόταν να υποβληθεί σε δημοψήφισμα το μέλλον της μοναρχίας στην Ελλάδα, την 8η Νοεμβρίου 1943. Ο ΕΛΑΣ περιόρισε τις ενέργειες του κατά του

ΕΔΕΣ και μάλιστα στις 19 Δεκεμβρίου ο ίδιος ο ΕΛΑΣ ζήτησε μεσολάβηση του Σ.Μ.Α. για διαπραγματεύσεις¹¹⁸.

Ακόμα περισσότερο, όταν η κυβέρνηση του Καΐρου προέβη σε απευθείας καταγγελία των Ταγμάτων Ασφαλείας, το ΕΑΜ με επιστολή του προς τον Τσουδερό, πρότεινε διακοπή όλων των αψιμαχιών, κυβέρνηση εθνικής ενότητας και αποστολή αντιπροσώπου του στο Γ.Σ του ΕΛΑΣ ως εγγυητή για τις διαπραγματεύσεις ειρήνευσης με τις άλλες οργανώσεις. Παρότι ο Τσουδερός απέρριψε επιδεικτικά «συνεννοήσεις με μειοψηφίες», οι Βρετανοί δεν έκρυβαν την ικανοποίησή τους από την υποχωρητικότητα του ΕΑΜ¹¹⁹. Να σημειωθεί ότι παρότι ο ΕΔΕΣ ισχυριζόταν ότι το ΕΑΜ έκανε μονομερή αγώνα εναντίον του, το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ είχε επιστήσει την προσοχή όλων των διοικητών του ΕΛΑΣ στο σχέδιο των Γερμανών να επωφεληθούν από τις επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ κατά του ΕΔΕΣ. Γι' αυτό ζητούσε ένταση των σαμποτάζ, και αιφνιδιαστικές επιχειρήσεις εναντίον εχθρικών φυλακίων, σιδηροδρομικών γραμμών, μικρών στρατιωτικών φαλάγγων. Αν, μάλιστα, οι Βρετανοί δεν έδιναν τα αναγκαία εκρηκτικά και πυρομαχικά, οι επιχειρήσεις έπρεπε να γίνουν με όποιο μέσο διέθετε ο ίδιος ο ΕΛΑΣ, ακόμα και με γυμνά χέρια¹²⁰.

Οι συγκρούσεις επαναλήφθηκαν μόνο όταν υποδείχθηκε στο Ζέρβα από τους Βρετανούς να εξαπολύσει αντεπίθεση, στις 6 Ιανουαρίου 1944, ώστε να εξασφαλίσει καλύτερες θέσεις, κατά τις διαπραγματεύσεις, για την ειρήνευση. Μόλις, όμως, ο ΕΛΑΣ αντέδρασε και απείλησε πάλι πραγματικά το Ζέρβα, στα μέσα Ιανουαρίου 1944, βασιλικό διάταγμα που στερούσε την ιθαγένεια από εκείνους που είχαν συνεργαστεί με τις κατοχικές κυβερνήσεις οδήγησε τον ΕΛΑΣ σε νέα κίνηση υποχώρησης και μάλιστα στην ενθουσιώδη διατύπωση συγκεκριμένων θέσεων για την από κοινού ίδρυση ενιαίου ανταρτικού στρατού. Το ζήτημα της αποκήρυξης των Ταγμάτων Ασφαλείας αποδείχθηκε κεφαλαιώδες αφού, εκτός των άλλων, διασκέδασε την φημολογία που καλλιεργούσαν οι Γερμανοί, ότι τα Τάγματα είχαν συμμαχική υποστήριξη, και ότι, αφού θα εκκαθάριζαν την Πελοπόννησο από τον ΕΛΑΣ, θα προσχωρούσαν στο Ζέρβα¹²¹.

Έτσι, στις 17 Ιανουαρίου 1944 με Διαταγή του το ΓΣ του ΕΛΑΣ ζήτησε από όλες τις μονάδες του πλήρη προσαρμογή στις απαιτήσεις του σχεδίου «Κιβωτός». Ο ίδιος ο ΕΛΑΣ πρότεινε αυτό που επιδίωκε ο Ζέρβας: η ανακωχή να μετατραπεί σε οριστική παύση των εχθροπραξιών και οι εμπλεκόμενοι να διατηρήσουν τις θέσεις που κατείχαν με την υπογραφή της συμφωνίας, κίνηση που προκάλεσε κατάπληξη στους Βρετανούς. Διατάχθηκε από το ΓΣ του ΕΛΑΣ η απόλυση όλων των αιχμαλώτων του ΕΔΕΣ, εκτός εκείνων που δεν κατηγορούνταν για εσχάτη προδοσία, ενώ όλα τα μακεδονικά, θεσσαλικά και ρουμελιώτικα τμήματα όφειλαν να γυρίσουν στις μεραρχίες τους. Έφτασε δε μέχρι του σημείου να διαμαρτυρηθεί επειδή οι αντιπρόσωποι του Ζέρβα καθυστέρουσαν να προσέλθουν στις διαπραγματεύσεις.

Παρότι οι Βρετανοί συνέχιζαν να εφοδιάζουν άλλες οργανώσεις, υποθηκεύοντας

την ισχύ της συμφωνίας, το ΕΑΜ δέχτηκε, σαν να ήταν ηττημένο, και τον όρο να λαμβάνονται ομόφωνα οι αποφάσεις στο Μυρόφυλλο, που επιλέχθηκε ως τόπος υπογραφής της συμφωνίας. Συμφώνησε δε να δημιουργηθεί κοινή ανώτατη στρατιωτική διοίκηση με αρχηγό που θα εγκρινόταν ομόφωνα. Είναι εξίσου χαρακτηριστικό ότι λίγο αργότερα το ΓΣ του ΕΛΑΣ ζήτησε τη συνεργασία του Ζέρβα ώστε να αντιμετωπιστούν από κοινού οι Γερμανοί στην περιοχή Μετσόβου-Ιωαννίνων¹²².

Έτσι, το μεν ΕΑΜ προσήλθε στις διαπραγματεύσεις που ορίστηκαν στο Μυρόφυλλο (15-22 Φεβρουαρίου 1944) και έπειτα στην Πλάκα (27-29 Φεβρουαρίου 1944), ο Ζέρβας, παρότι ζήτησε από τους Βρετανούς να του υποδείξουν οι ίδιοι τους όρους που έπρεπε να αποδεχθεί, παρουσιάστηκε αδιάλλακτος. Οι προτάσεις του να καταστεί ο ίδιος αρχηγός του μελλοντικού Κοινού Στρατηγείου Ανταρτών, ή να οριστεί Βρετανός διοικητής σε αυτό, θεωρήθηκαν ως εσκεμμένη υπονόμευση των διαπραγματεύσεων. Ειδικά η πρόταση του ΕΑΜ για διοικητική ενοποίηση σε επίπεδο λόχου, με μεικτές διοικήσεις και έλεγχο από την προπαρασκευαστική κυβερνητική Επιτροπή, που θα συγκροτούνταν στην Ελλάδα, θεωρήθηκε από το Ζέρβα αδιανόητη.

Όμως, οι Βρετανοί εξαναγκάζουν το Ζέρβα να καταγγείλει επίσημα τα Ταγμάτων Ασφαλείας αλλά και να δεχθεί τουλάχιστον την ενοποίηση σε επίπεδο Μεραρχιών. Τελικά, με νέα πρωτοβουλία του ΕΛΑΣ, η ανακωχή που είχε υπογραφεί, έγινε μόνιμη, παρότι εξυπηρετούσε τους στόχους του Ζέρβα¹²³. Πάντως είναι εντυπωσιακό ότι ο Ζέρβας κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων στο Μυρόφυλλο ενημέρωνε λεπτομερώς και τους Γερμανούς. Τους έστειλε και αντίγραφο της συμφωνίας που τελικά υπεγράφη¹²⁴.

Εν κατακλείδι, οι ίδιοι οι Βρετανοί παραδέχονταν στις ενδο-υπηρεσιακές τους συνεννοήσεις ότι ήταν απλή προπαγάνδα ότι ο Ζέρβας δεν ήταν επιτιθέμενος¹²⁵. Αλλά και το επιχείρημα ότι ο ΕΛΑΣ υποχώρησε έναντι της μαχητικής δεινότητας του ΕΔΕΣ είναι εντελώς αστήρικτο, αφού όταν ο ΕΛΑΣ αποφάσισε πραγματικά να διαλύσει τον ΕΔΕΣ, κατά τη διάρκεια των Δεκεμβριανών, οι δυνάμεις του Ζέρβα διαλύθηκαν μέσα σε 8 μέρες. Ένα μεγάλο τμήμα του, διωκόμενο από τον ΕΛΑΣ, εκκένωσε την Ήπειρο και αποβιβάστηκε στην Κέρκυρα¹²⁶. Κατά τους υποστηρικτές του Ζέρβα η εξέλιξη αυτή στο γεγονός ότι «ο στρατός του ήταν κατώτερος από τον ΕΛΑΣ στο να πολεμά εναντίον άλλων Ελλήνων» (!)¹²⁷. Να σημειωθεί ότι τα στιγμή της διάλυσής του ο ΕΔΕΣ υπολόγιζε ότι είχε φτάσει στη μεγαλύτερη δύναμή του που ήταν 12.000 άντρες¹²⁸.

Η ΕΚΚΑ και ο ΕΛΑΣ

Αντίστοιχες ήταν και οι συνθήκες που προσδιόρισαν τη σύγκρουση του ΕΛΑΣ με την ΕΚΚΑ του συνταγματάρχη Δ. Ψαρρού. Ήταν ακόμη μια οργάνωση που στη-

ριζόταν σε έναν διακεκριμένο δημοκρατικό αξιωματικό, με πολιτικό πρόγραμμα που οφειλόταν σε δύο άγνωστους στο ευρύ κοινό πολιτικούς, τον πρώην υφυπουργό των Λαϊκών Γ. Καρτάλη και τον Α. Καφαλόπουλο. Η οργάνωση για ένα μεγάλο διάστημα παρέμεινε στα χαρτιά, και μόνο τον Απρίλιο του 1943, επιχείρησε να συγκροτήσει ένοπλες ομάδες στην ανατολική Στερεά Ελλάδα. Η καθυστέρηση αυτή δεν θα μπορούσε παρά να οδηγήσει παρά στην ουσιαστική εξάρτηση της οργάνωσης από τα χωριά που είχαν ήδη απελευθερωθεί από το ΕΑΜ και στα οποία είχαν συγκροτηθεί οι τοπικές του οργανώσεις.

Χρειαζόταν άρα να εξηγηθεί στον τοπικό πληθυσμό για ποιο λόγο αποτελούσε διαφορετική οργάνωση από το ΕΑΜ, τις μαζικές συνεδριάσεις των οργανώσεων του οποίου χρησιμοποιούσε κατ' ουσίαν για να εκθέσει τις επιδιώξεις της. Υπό την έννοια αυτή, και δεδομένου ότι δεν είχε καθορισμένο πολιτικό στίγμα, στην ΕΚΚΑ απέμενε η αρνητική επιχειρηματολογία έναντι του ΕΑΜ για να προσελκύσει οπαδούς. Το γεγονός αυτό δεν την έφερε μόνο σε προστριβές με το ΕΑΜ, αλλά και την εξανάγκασε να στραφεί στη βρετανική πλαισίωση για να διατηρηθεί, εξυπηρετώντας, όμως έτσι το σχέδιο των Βρετανών να μετατραπεί σε αντίβαρο του ΕΑΜ στην κρίσιμη για την Αττική και την Αθήνα γύρω περιοχή¹²⁹.

Έτσι, πολύ γρήγορα η κύρια της πηγή στρατολόγησης ήταν αντικομμουνιστές και εθνικιστές, βασιλόφρονες και μεταξικοί από τη γύρω περιοχή αλλά και από την Αθήνα, που επωφθαλμιούσαν τις βρετανικές λίρες. Αυτοί μετέβαλαν το εσωτερικό συσχετισμό της οργάνωσης, και επωφελούμενοι από το χαλαρό οργανωτικό της πλαίσιο σταδιακά αυτονομήθηκαν από την κεντρική της διοίκηση και τον αρχικό πολιτικό της προσανατολισμό που ήταν σοσιαλιστικός συγκλίνοντας με τη βρετανική επιδίωξη για τη δημιουργία μιας ακραιφνούς εθνικιστικής οργάνωσης στην περιοχή.

Έτσι, ενώ ο διακηρυγμένος στόχος της οργάνωσης ήταν όχι μόνο η απελευθέρωση από τους Γερμανούς και Βούλγαρους, αλλά και η ανατροπή εκείνου του πολιτικού καθεστώτος που διαιώνιζε τις κοινωνικές ανισότητες, πολύ σύντομα ένα μεγάλο τμήμα αξιωματικών και οπλιτών στο εσωτερικό της οργάνωσης κατηγορούσε την ηγεσία της για «κρυπτοκομμουνισμό». Ο ίδιος ο Ψαρρός υφίστατο τέτοια κριτική: ένα ταξίδι του στην Αθήνα, το Σεπτέμβριο του 1943, αποδόθηκε σε υποτιθέμενη μυστική διαπραγμάτευση για την προσχώρηση της ΕΚΚΑ στο ΕΑΜ. Όταν δε η ηγεσία της ΕΚΚΑ αποκήρυξε τον ΕΔΕΣ, στις συγκρούσεις του Οκτωβρίου του 1943, η οργάνωση στην ουσία κατακερματίστηκε σε μονάδες που αποκήρυξαν την ίδια την οργάνωση. Για τους Βρετανούς τα πράγματα δυσχέραινε ο ίδιος ο Ψαρρός που δεν έδειχνε καμία ευελιξία, αφού ήταν πολύ κακός διπλωμάτης¹³⁰. Σε συνδυασμό με τις προσωπικές διαμάχες¹³¹, η οργάνωση δεν κατόρθωσε ποτέ να πείσει τον τοπικό πληθυσμό και δεν κατόρθωσε να στρατολογήσει πάνω από 700-800 μαχητές. Γιατί η αίγλη του Ψαρρού, δεν μπορούσε κατά κανένα τρόπο να υποκαταστήσει την απουσία συνεκτικών δεσμών, ώστε να εξα-

σφαλιστεί ακόμα και η πιο στοιχειώδης στρατιωτική πειθαρχία που εμφανιζόταν στην ουσία μόνο περιστασιακά. Ο ίδιος ο Ψαρρός, με η νοοτροπία του ευπατρίδη αξιωματικού, και με αρκετές δόσεις τυπολατρίας, υποβάθμιζε συστηματικά τον πολιτικό ρόλο της οργάνωσής του¹³².

Στην ουσία, το 5/42 Σύνταγμα Ευζώνων, που ιδρύθηκε στις 20 Απριλίου 1943 στο Λυκόχωρο της Γκιώνας, δεν αποτελούνταν παρά από στρατιωτικές ομάδες με χαλαρή σχέση ως προς την κεντρική διοίκηση και με πολιτική φυσιογνωμία που αντλούνταν από τους αρχηγούς της κάθε ομάδας. Χαρακτηριστικό παράδειγμα η ομάδα του λοχαγού Γ. Καπετσώνη, διοικητή του ΙΙ Τάγματος Δωρίδας, που παρά την απαγόρευση από τον ίδιο τον Ψαρρό, περιόδευε με το λόχο του σε ολόκληρη τη Στερεά και έκανε κηρύγματα κατά του ΕΛΑΣ και του κομμουνισμού¹³³.

Το ΕΑΜ αντιμετώπισε την ίδρυση του 5/42 Σύνταγμα με συγκατάβαση και ο ΕΛΑΣ της περιοχής δε παρενόχλησε τον Ψαρρό. Μάλιστα, με τη ανακοίνωση της συγκρότησής του, δέχθηκε την εθιμοτυπική επίσκεψη του ταγματάρχη Ζούλα του ΕΛΑΣ, αφού στο ΕΑΜ επικρατούσε η εντύπωση ότι ήταν μια οργάνωση του δημοκρατικού στερεώματος, γεγονός που θα επέτρεπε ακόμα και προγραμματική συνεργασία με τον ΕΛΑΣ¹³⁴. Ο Βελουχιώτης δε, με εντολή του ΓΣ του ΕΛΑΣ, διαβεβαίωσε τον Ψαρρό ότι θα έβρισκαν τρόπους να μοιραστούν τα υλικά και τα μέσα προσπορισμού¹³⁵.

Το γεγονός, όμως, ότι τμήματα του Συντάγματος επιδόθηκαν από την πρώτη στιγμή σε ανοικτή προπαγάνδα κατά του ΕΛΑΣ, υποδαύλιζε τη δυσaréσκεια αρκετών καπεταναίων του ΕΛΑΣ. Υπήρξαν δε και έντονες διαμαρτυρίες ότι ο Ψαρρός, λόγω των αθρόων ενισχύσεων των Βρετανών, αγόραζε τρόφιμα από τα χωριά και προπαγάνδιζε ότι «δεν έμπαινε αυθαίρετα στα σπίτια για φαΐ και ύπνο, ούτε έπαιρνε από τους τσοπάνηδες όσα γιδοπρόβατα ήθελε, όπως έκανε ο ΕΛΑΣ»¹³⁶.

Λόγω της επιθετικότητας ορισμένων μονάδων του 5/42, και παρά τις υποδείξεις του Γ.Σ. και ειδικά του Στ. Σαράφη, που θεωρούσε τον Ψαρρό φίλο του, οι καπεταναίοι του ΕΛΑΣ της περιοχής αποφάσισαν μόνοι τους να επιβάλουν τάξη στις σχέσεις των δύο οργανώσεων. Ο Ορέστης (Α. Μούντριχας), καπετάνιος του ΕΛΑΣ Αττικοβοιωτίας, παρουσιάστηκε στο Μαυρολιθάρι Παρνασσίδας διατυμπανίζοντας ότι η ΚΕ του ΕΑΜ ήταν αντίθετη με την ύπαρξη του Ψαρρού στην περιοχή. Στις 19 Ιουνίου 1943, μαζί με το συγκρότημα του ΕΛΑΣ Παρνασσίδας υπό τον Φ. Βερμαίο, ο Βελουχιώτης, με την εντύπωση ότι είχε την εντολή της ηγεσίας, περικυκλώνει το χωριό Στρώμη, που έχει την έδρα του ο Ψαρρός, αποπλίζουν τις δυνάμεις του και υποχρεώνει το 5/42 σε διάλυση¹³⁷.

Η ηγεσία του ΕΛΑΣ και ειδικά ο Α. Τζήμας επεμβαίνουν και όχι μόνο καλούν σε απολογία τον το Βελουχιώτη και τον Ορέστη, αλλά δίνουν εντολή να δοθούν πίσω τα όπλα στο 5/42 και το βοηθάνε να ανασυγκροτηθεί. Επιπλέον, σε εφαρμογή απόφασης του Γ.Σ. του ΕΛΑΣ ο Ψαρρός συναντήθηκε με το Σαράφη

στο χωριό Αγία Τριάδα, που ήταν το αρχηγείο Ρούμελης του ΕΛΑΣ, όπου και του προτάθηκε να τοποθετηθεί στρατιωτικός Διοικητής του ΕΛΑΣ όλης της Ρούμελης. Ο Ψαρρός επέμεινε στην ανεξαρτησία του και το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ, που το ανέμενε, του υποσχέθηκε κάθε δυνατή διευκόλυνση. Πράγματι, όταν αντιπρόσωποι των αντιστασιακών οργανώσεων συγκεντρώθηκαν στο Περτούλι, στις 29 Ιουλίου 1943, στα πλαίσια του Γενικού Στρατηγείου Ανταρτών, ο ΕΛΑΣ συγκατένευσε στα αιτήματα που υπέβαλε ο Ψαρρός για εξοπλισμό 1.000 και σταδιακά 4.000 ανταρτών, και μάλιστα προσφέροντας από τα δικά του αποθέματα. Επιπλέον, διατάχθηκαν όλες οι μονάδες του ΕΛΑΣ να αποφύγουν κάθε αψιμαχία με την ΕΚΚΑ και ο συνταγματάρχης Θυμ. Ζούλα δέχθηκε συστάσεις για τις μικροσυμπλοκές του ΕΛΑΣ με την ΕΚΚΑ στην Ευρυτανία.

Την περίοδο μετά το καλοκαίρι του 1943 που ήταν και η φάση της μεγαλύτερης ανάπτυξης του 5/42 Συντάγματος, (θα φτάσει σύμφωνα, με την ίδια τη ΕΚΚΑ, τους 800 άντρες)¹³⁸, το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ θα προβεί σε συστηματική απόπειρα προσέγγισης της ΕΚΚΑ. Η XIII Μεραρχία είχε διαταχθεί να επιδιώξει τη συγκρότηση κοινών Αρχηγείων με τμήματα της οργάνωσης του Ψαρρού αλλά και να δημιουργηθεί Κοινό Στρατηγείο Ρούμελης και μάλιστα με τον ίδιο τον Ψαρρό επικεφαλής. Να σημειωθεί ότι από τους επιτελείς της Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, που απευθυνόταν οι διαταγές αυτές, δηλωνόταν αδυναμία κατανόησης της υποχωρητικότητας αυτής¹³⁹.

Οι καλές σχέσεις των δύο οργανώσεων ολοκληρώνονται με την προκήρυξη του αντιπροσώπου της ΕΚΚΑ στο Κοινό Στρατηγείο Ρούμελης ταγματάρχη μηχανικού Σπ. Βλάχου που δικαίωσε τον ΕΛΑΣ και τάχθηκε στο πλευρό του στη σύγκρουσή του με τον ΕΔΕΣ. Μάλιστα, το κείμενο της προκήρυξης, της 12 Δεκεμβρίου 1943, που περιείχε και τις υπογραφές των Ψαρρού - Μωραΐτη, προκάλεσε τέτοια εντύπωση που οι Βρετανοί αλλά και κάποιοι αξιωματικοί του 5/42, νόμιζαν ότι ο Ψαρρός είχε συλληφθεί και εξαναγκαστεί από τον ΕΛΑΣ¹⁴⁰. Επιπλέον, τον Οκτώβριο του 1943, οι Βρετανοί είχαν πληροφορίες ότι μεγάλο τμήμα της ΕΚΚΑ πολεμούσε μαζί με τον ΕΛΑΣ εναντίον των Γερμανών στη Ρούμελη, αν και επίσημα κήρυσσε την ουδετερότητά. Επίσημα η οργάνωση πρόβαλε τον εαυτό της στους Βρετανούς, ως τον παράγοντα που θα μπορούσε να συμβάλει στη συμφιλίωση μεταξύ ΕΔΕΣ και ΕΛΑΣ. Διαμαρτυρόταν δε για εσκεμμένη παρερμηνεία από το Κάιρο της αντίθεσης της στην επάνοδο του μονάρχη, γεγονός που υποκινούσε την επιθετικότητα του ΕΑΜ εναντίον της¹⁴¹.

Ακριβώς σε εκείνη τη φάση, αποφάσισαν να επεμβούν, με την συνδρομή των Βρετανών, οι αντικομμουνιστές της ΕΚΚΑ. Ο Woodhouse συσπείρωσε τους επιτελείς της ΕΚΚΑ που αναζητούσαν τρόπους να αντιμετωπιστεί ο ΕΛΑΣ, ενώ ομαδάρχες της οργάνωσης ζητούσαν επιτακτικά από τον Ψαρρό να χρησιμοποιήσουν όπλα κατά των «κομμουνιστών». Να σημειωθεί επειδή ήταν ισχυρή και η τάση για συνεννόηση με το ΕΑΜ, στις 17 Φεβρουαρίου 1944, οι ίδιοι οι Βρετανοί

ζήτησαν από την ΕΚΚΑ να ξεκαθαρίσει επίσημα τις απόψεις της σε σχέση με το ΕΑΜ. Ο «εμπλουτισμός», όμως, της οργάνωσης από τα μέσα Ιανουαρίου του 1944 με μέλη του ΕΔΕΣ Αθήνας¹⁴², αλλά και της «Στρατιωτικής Ιεραρχίας», που επιχειρούσε να δημιουργήσει οργανωμένη φράξια στο εσωτερικό της ΕΚΚΑ επιτάχυνε τις εξελίξεις. Η συμβιβαστική γραμμή της ΕΚΚΑ έναντι του ΕΛΑΣ καταγγέλθηκε και άρχισαν να κυκλοφορούν πληροφορίες ότι θα αντικαθίστατο και ο ίδιος ο Ψαρρός. Την ίδια στιγμή σταμάτησε πλήρως κάθε αντιστασιακή ενέργεια του 5/42 εναντίον των Γερμανών¹⁴³.

Μετά από ασφυκτικές βρετανικές πιέσεις, στο Μυρόφυλλο-Πλάκα η ΕΚΚΑ, παραβίασε την αρχική συμφωνία με το ΕΑΜ και υποστήριξε τον ΕΔΕΣ, μέσω του Καρτάλη που ήταν και πρόεδρος της συνέλευσης, ακριβώς λόγω της εαμικής υποστήριξης στο πρόσωπο του. Η συγχώνευση που πρότεινε η XIII Μεραρχία του ΕΛΑΣ με το 5/42 της ΕΚΚΑ απορρίφθηκε, αφού η ΕΚΚΑ αντιπρότεινε συγχώνευση αλλά μόνο από Σύνταγμα και πάνω, όπως ήθελε ο ΕΔΕΣ¹⁴⁴.

Παρότι ο ΕΛΑΣ επανήλθε με νέα συμβιβαστική πρόταση, οι ομάδες των Γ. Καπετσώνη και Ευ. Δεδούση της ΕΚΚΑ αντέδρασαν με σφοδρότητα, και σε σύμπνοια με τους Βρετανούς, ματαίωσαν το σχέδιο¹⁴⁵. Ο Καρτάλης υποστήριξε, στις 15 Φεβρουαρίου 1944, τις βρετανικές θέσεις και έτσι περιθωριοποιήθηκε πλήρως η τάση στην ΕΚΚΑ που ζητούσε διευθέτηση (Π. Παπαγιαννόπουλος - πολιτικός επίτροπος ΕΚΚΑ, Κ. Λαγγουράνης - υποδιοικητής του 5/42 Συντάγματος, λοχαγός Ντάσιος - Στρατιωτικός Διοικητής ΕΚΚΑ-Φωκίδας)¹⁴⁶, και μάλιστα ενώ κάποια τμήματα της ΕΚΚΑ πολεμούσαν μαζί με τον ΕΛΑΣ κατά των Γερμανών, όπως στην περίπτωση της μάχης της Άμφισσας, την 1η Φεβρουαρίου 1944¹⁴⁷. Αντίθετα, οι εξελίξεις ενίσχυσαν υπερβολικά το Ευθ. Δεδούση, που για να εκβιάσει την τροπή των πραγμάτων, μαζί με 68 αξιωματικούς αποκήρυξαν την ίδια την ΕΚΚΑ, στις 28 Φεβρουαρίου 1944¹⁴⁸ και κήρυξαν στρατιωτικό νόμο στη Δωρίδα και επέβαλαν απαγόρευση προς τον ΕΛΑΣ να εισέλθει στην περιοχή¹⁴⁹.

Ο Λαγγουράνης, μαζί με άλλους αξιωματικούς -που μετά τη διάλυση του 5/42 προσχώρησαν στον ΕΛΑΣ (Π. Παπαγιαννόπουλος, Β. Τσίρος, Γ. Στάμου)-¹⁵⁰ κατήγγειλε την ενέργεια αυτή ως εσωτερικό πραξικόπημα¹⁵¹, όμως ο Ψαρρός αρκέστηκε στις βρετανικές διαβεβαιώσεις περί του αντιθέτου¹⁵². Ταυτόχρονα, το ΕΑΜ είχε πληροφορηθεί και μάλιστα από τους ίδιους τους Βρετανούς συνδέσμους για συμμετοχή και των Γερμανών στις κινήσεις αυτές. Την ίδια στιγμή οι συγκρούσεις ομάδων του 5/42 Συντάγματος με τμήματα του ΕΛΑΣ πλήθαιναν και μάλιστα γίνονταν αιματηρές. 80 άτομα της Περιφερειακής Επιτροπής του ΕΑΜ είχαν συλληφθεί στους Πενταγιούς στη Φωκίδα, στις 6 Μαρτίου 1944, καθώς και 25 ελασίτες στο Κροκύλιο (υπήρξε και ένας νεκρός), μετά από την επίθεση μιας ένοπλης ομάδας με τα διακριτικά της ΕΚΚΑ με επικεφαλής τον υπολοχαγό Καλλικάντζαρο¹⁵³. Όπως ο Βρετανός σύνδεσμος της περιοχής ενημέρωσε το Κάιρο,

κάποια τμήματα της ΕΚΚΑ απόπλιζαν πλέον όσους αντάρτες του ΕΛΑΣ συναντούσαν μπροστά τους σε χωριά της περιοχής, χωρίς δεύτερη σκέψη¹⁵⁴.

Να σημειωθεί ότι η ηγεσία του ΕΑΜ, παρά τις προκλήσεις, έκανε ό,τι μπορούσε να αποτρέψει τη σύγκρουση. Η ν Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ διατάχθηκε να έρθει σε επαφή με τον Ψαρρό και το Βρετανό αξιωματικό Τζεφ για να λυθεί η διαφορά, ενώ το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ είχε ενημερώσει ακόμα και τη Μέση Ανατολή για αυτό. Οι Σαράφης και Μπακιρτζής έστειλαν δε προσωπικό τηλεγράφημα στον Ψαρρό που του ζητούσαν να επεμβεί για να επιλυθεί φιλικά η διαφορά αλλιώς υπήρχε κίνδυνος να εξελιχθεί σε γενικευμένη σύγκρουση. Μάλιστα, το ΕΑΜ πρότεινε τη συγκρότηση μεικτής Επιτροπής για να αποδοθούν εκατέρωθεν ευθύνες που δεν λειτούργησε γιατί οι αντιπρόσωποι της ΕΚΚΑ δεν παρουσιάστηκαν¹⁵⁵.

Το γεγονός ότι οι επιθετικές ενέργειες συνεχίζονταν, το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ έστειλε τελεσίγραφο στον Ψαρρό και απείλησε ότι θα διαλύσει τα τμήματα της ΕΚΚΑ που προέβαιναν στις επιθέσεις. Μάλιστα προς επίρρωση της απειλής διατάχθηκε να μετακινηθεί στην περιοχή το 36 Σύνταγμα Πεζικού της XIII Ταξιαρχίας. Η κινητικότητα αυτή ενέπλεξε στην υπόθεση και το Βελουχιώτη, τον οποίο η Γραμματεία Στρατιωτικών της ΠΕΕΑ είχε διατάξει να κατευθυνθεί στην Πελοπόννησο, μέσω Ναυπάκτου. Εκείνος έδωσε διαταγή στο 2/39 Σύνταγμα να στείλει απόσπασμα από 100 άντρες στην περιοχή Ναυπάκτου για να αντιμετωπιστεί δραστικά ο Δεδούσης. Το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ ακύρωσε τη διαταγή, και μάλιστα διαμαρτυρήθηκε στη Γραμματεία Στρατιωτικών της ΠΕΕΑ γιατί ο Άρης εμπλεκόταν στην υπόθεση ενώ είχε άλλες διαταγές, και έστειλε τηλεγράφημα στη Μέση Ανατολή, που τονίζε ότι εάν ο Ψαρρός τιμωρούσε τους υπευθύνους, δεν θα εκδηλωνόταν καμία κίνηση εναντίον του. Άλλωστε, ο ΕΛΑΣ είχε δεχθεί την πρόταση των αρχηγών της Συμμαχικής Αποστολής Woodhouse και ο Wines, να λάβει μέρος σε σύσκεψη στην Κούτσαινα στο νομό Τρικάλων, στις 17 Απριλίου 1944, για να διευθετηθούν οι διαφορές (που είχε συγκληθεί για να ολοκληρώσει το έργο της Πλάκας)¹⁵⁶.

Ακριβώς για να αποφευχθούν αυτά, στις 6 Απριλίου 1944, ο ΕΛΑΣ της περιοχής διατάσσεται, με την υπ. αριθμ. 195 Διαταγή του Γ.Σ., να αποφύγει κάθε ενέργεια κατά της ΕΚΚΑ και 3 μέρες αργότερα διαβιβάστηκε και στον Ψαρρό η υπ. αριθμ. 18 Διαταγή που συνιστούσε ειρηνική διευθέτηση. Ο Ψαρρός, όμως, απάντησε με δύο διαταγές στις 14 και 15 Απριλίου που κρίθηκαν από τον ΕΛΑΣ απειλητικές. Στις 15 Απριλίου 1944 τμήματα της ΕΚΚΑ επιτέθηκαν σε λόχο του ΕΛΑΣ στην παραλία Μαραθιάς της Φωκίδας με δύο ακόμα νεκρούς. Αυτό θεωρήθηκε ως η έμπρακτη τελεσίδικη απόρριψη του τελεσιγράφου του ΕΛΑΣ που ζητούσε την παράδοση του Δεδούση, προκειμένου να δικαστεί¹⁵⁷ και τμήματα του ΕΛΑΣ επιτέθηκαν κατά της ΕΚΚΑ αφότου στη Διοίκηση Στερεάς του ΕΛΑΣ είχαν περιέλθει και οι πληροφορίες ότι η δύναμη Δεδούση, τη νύχτα 13 προς 14 Απριλίου 1944 είχε μεταβεί δια θαλάσσης στο Γαλαξίδι, εκτέλεσε δύο ελασίτες

και συνέλαβε 10 άτομα της τοπικής πολιτικής οργάνωσης του ΕΑΜ, μεταξύ των οποίων και το διοικητή του ΙΙ Τάγματος του εφεδρικού ΕΛΑΣ Παρνασσίδας¹⁵⁸.

Τελικά, στις 17 Απριλίου 1944 στη θέση Κλήματα, στη σύγκρουση που ακολούθησε¹⁵⁹, εκτός από τη διάλυση του 5/42, δολοφονήθηκε και ο Ψαρρός κάτω από αδιευκρίνιστες συνθήκες. Ένα τμήμα μαχητών του 5/42 συνελήφθη (12 αξιωματικοί μαζί με 60 άντρες) και ένα άλλο, υπό τους Καπετσώνη και Δεδούση (περίπου 100 άντρες) πέρασαν στην Πάτρα όπου συγχωνεύθηκε με τα Τάγματα Ασφαλείας. Αν και ο ΕΛΑΣ απέδωσε το θάνατο του Ψαρρού στις συνθήκες της μάχης¹⁶⁰, κάποιοι μάρτυρες, υποστήριξαν ότι σκοτώθηκε ενόσω ήταν αιχμάλωτος από τον ταγματάρχη του ΕΛΑΣ Θυμ. Ζούλα, πράγμα που ο ίδιος ο Ζούλας παραδέχθηκε αργότερα (πιθανόν η ομολογία αυτή που έγινε το Μάρτιο του 1951 εξυπηρετούσε εσωκομματικές ανάγκες της εποχής στο εσωτερικό του ΚΚΕ)¹⁶¹.

Να σημειωθεί ότι, στο βαθμό που η εαμική αντιπροσωπία είχε εξαιρετικά διαλλακτικές προθέσεις, όταν θα πήγαινε στις 5 Μαΐου 1944 στο Λίβανο, για να συζητήσει τη συγκρότηση μιας εθνικής κυβέρνησης, η εξέλιξη αυτή αποτέλεσε κόλαφο κατά του ΕΑΜ. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Λίβανο, ο κύριος επικριτής του ΕΑΜ ήταν ο Καρτάλης της ΕΚΚΑ¹⁶². Οι Βρετανοί δε σχεδόν ζητοκραυγάζαν, επειδή ο Σαράφης δεν είχε τίποτα να αντιτάξει στις κατηγορίες. Όπως σημείωνε ο Woodhouse εξαιτίας των κατηγοριών οι αντιπρόσωποι του ΕΑΜ περιήλθαν σε πραγματική πνευματική νάρκη που διευκόλυνε καθοριστικά τα σχέδια της κυβέρνησης Παπανδρέου. Παρότι ο Woodhouse αρχικά απέδιδε την τραγική κατάληξη σε μια επίδειξη δύναμης του ΕΛΑΣ που ξεπέρασε τα εσκαμμένα, το γεγονός ότι φοβόταν να το παραδεχθεί το ΕΑΜ, θεωρήθηκε από τους Βρετανούς ως χρυσή ευκαιρία να καταχωριστεί ως ένα από τα εγκλήματα του Βελουχιώτη, και να υιοθετηθούν οι κατηγορίες του Ζέρβα και του συνταγματάρχη J. Stevens ότι η ΕΚΚΑ ήταν θύμα μιας μαζικής σφαγής¹⁶³.

Επιπλέον, ο φόνος του Ψαρρού προκάλεσε αγανάκτηση ακόμα και μέσα στις τάξεις του ίδιου του ΕΛΑΣ¹⁶⁴. Ο ίδιος ο Βελουχιώτης, που παραδέχθηκε, αν και δεν συμμετείχε άμεσα στη ενέργεια, ότι εξώθησε την ταξιαρχία του ΕΛΑΣ στη σύγκρουση¹⁶⁵, κλήθηκε να απολογηθεί στο μέτρο που προχώρησε σε διαταγές για μετακινήσεις μονάδων χωρίς να ενημερώνεται το Γ.Σ. του ΕΛΑΣ. Το τελευταίο διέταξε να υποβληθεί και έκθεση της Ταξιαρχίας για τα γεγονότα. Πάντως, η εκδοχή που προβλήθηκε και υιοθέτησε το Γ.Σ. ήταν ότι η επίθεση ήταν επιβεβλημένη, δεδομένου ότι έπρεπε να αποφευχθεί η συνένωση της ΕΚΚΑ με μονάδες των Γερμανών και των Ταγμάτων Ασφαλείας, που στις 16 Απριλίου προέβαιναν σε επιχειρήσεις στην περιοχή Καλοσκοπή στη Γκιώνα¹⁶⁶. Ωστόσο, επειδή δεν κόπάζαν οι αντιδράσεις, από τον ΕΛΑΣ υπεβλήθη και συμπληρωματική έκθεση για τα γεγονότα από το Επιτελείο του ΓΣ του ΕΛΑΣ. Παρά το ύφος σιγουριάς, η υπόθεση χαρακτηριζόταν θλιβερή και ο Ψαρρός άνθρωπος με καλές προθέσεις¹⁶⁷. Να

σημειωθεί ότι ήταν τέτοια η αντίδραση ώστε ο ίδιος ο ΕΛΑΣ υποχρεώθηκε μέχρι και να βγάλει φυλλάδιο για να δικαιολογήσει τις εξελίξεις¹⁶⁸.

Παρά το γεγονός ότι η υπόθεση αποδόθηκε από τους αντιπάλους του στην εμφυλιοπολεμική λογική του ΕΑΜ, στην πραγματικότητα η επιμονή του ΕΑΜ στην ιδέα της ενιαίας αντίστασης παρέμεινε ακλόνητη. Αντίθετα, η εξέλιξη αυτή καταδείκνυε και την ισχύ μιας τάσης στο εσωτερικό του ΕΛΑΣ που, αν και χωρίς συγκροτημένο πολιτικό στίγμα, επιχειρούσε να «διορθώσει» την επίσημη γραμμή. Οι πρωταγωνιστές της υποκατάστασης αυτής ήταν κυρίως κάποιοι οι καπετάνιοι και το μεσαίο στρατιωτικό προσωπικό του ΕΛΑΣ, που καλούνταν σε αρκετές περιπτώσεις να πάρουν αποφάσεις εν θερμώ, μέσα στη δίνη του πολέμου και υπό το καθεστώς μιας συστηματικής παραπληροφόρησης και από την πλευρά των Βρετανών. Την τάση αυτή πολέμησε το ίδιο το ΚΚΕ από την πρώτη στιγμή, ήδη από την 8η Ολομέλεια του ΚΚΕ του Δεκεμβρίου του 1941, όταν ο Σιάντος επέπληττε εκείνους που τον κατηγορούσαν για την πρόταξη της αναγκαιότητας του κοινού εθνικού αγώνα, ότι στερούνταν κομμουνιστικής συνείδησης και ότι προέβαιναν σε εγκληματικά πολιτικά λάθη και προβοκάτσιες¹⁶⁹. Για το Γ. Σιάντο, ήταν επιτακτική ανάγκη να απομονωθούν τα στοιχεία εκείνα που επέμεναν σε ένα ορθόδοξο μαρξισμό και ανεδαφικούς επαναστατικούς προσανατολισμούς¹⁷⁰.

Η προσπάθεια καταστολής αυτών των τάσεων κορυφώθηκε, όταν το ΚΚΕ απείλησε πρώτο καπετάνιο του ΕΛΑΣ Άρη Βελουχιώτη, με άμεση διαγραφή, τον Ιανουάριο του 1943, γιατί η «κατσαπλιάδικη»¹⁷¹, σύμφωνα με την άποψη μεγάλου τμήματος του ΠΓ του ΚΚΕ συμπεριφορά του¹⁷², έβλαπτε το ΕΑΜ. Από την βέβαιη απολάκτισή του τον έσωσε ο Α. Τζήμας, που εγγυήθηκε προσωπικά ότι θα ήλεγχε όλες τις ενέργειες του. Επιπλέον, το ΕΑΜ στρατιωτικοποίησε πλήρως τον ΕΛΑΣ για να ελέγξει αυτές τις διαφοροποιήσεις. Είναι ενδεικτικό ότι, στις 19 Μαΐου 1943, στην πρώτη κιόλας συνεδρίασή του, το νεοϊδρυθέν Γ.Σ. του ΕΛΑΣ ζήτησε εξηγήσεις από τον καπετάνιο Στερεάς Ορέστη γιατί διατάχθηκε ο αφοπλισμός τμήματος της ΕΚΚΑ χωρίς κεντρική εντολή. Η ΚΕ του ΕΑΜ, όταν υπεγράφη το Σύμφωνο των Ανταρτικών Οργανώσεων, το καλοκαίρι του 1943, είχε ρητά διατάξει όλα τα θέματα προστριβών με άλλες οργανώσεις να υπάγονται στη δικαιοδοσία του Γ.Σ. του ΕΛΑΣ ενώ το Γ.Σ. ειδοποίησε ακόμη και τη Μέση Ανατολή ότι ο αφοπλισμός ομάδων από τον ΕΛΑΣ δεν εκφράζει κατά κανένα τρόπο την πολιτική του¹⁷³.

Ωστόσο και η περίπτωση των συγκρούσεων με την ΕΚΚΑ έδειξε δεν επετεύχθη απόλυτα η καταστολή της επιθετικής τάσης. Τελικά, ο βαθμός ελέγχου των μονάδων του ΕΛΑΣ, όπως παρατηρούσαν και οι Βρετανοί, ποίκιλλε από περιοχή σε περιοχή, αφού σε περιοχές όπως η Θεσσαλία υπήρχε έλεγχος ενώ σε άλλες όπως η Πελοπόννησος, ήταν μειωμένος¹⁷⁴. Οι θέσεις, βέβαια, της συμβιβαστικής τάσης ενισχύθηκαν ιδιαίτερα όταν με την ΠΕΕΑ δημοκρατικοί ηγέτες και κε-

ντρώοι πολιτικοί (Σβώλος, Αγγελόπουλος, Ασκούτσης, Χατζήμπεης, Μάντακας και Μπακιρτζής) προσχώρησαν στο ΕΑΜ. Η επιθετική τάση επανεμφανίστηκε τον Ιούνιο του 1944 στο πλαίσιο διαμαρτυριών για την υπογραφή της Συμφωνίας του Λιβάνου και ύστερα στην περίοδο της Απελευθέρωσης (σύσκεψη Καπεταναίων στη Λαμία και προτάσεις του Βελουχιώτη για βίαιη κατάληψη της εξουσίας)¹⁷⁵.

Οι συγκρούσεις ΕΛΑΣ και ΠΑΟ

Το ίδιο χαρακτηριστική περίπτωση ήταν και η ΠΑΟ (Πανελλήνιος Απελευθερωτική Οργάνωσις) που αναπτύχθηκε κυρίως στη Μακεδονία. Όπως όλες οι αντίστοιχες εθνικιστικές οργανώσεις, αντιμετώπισε σταδιακά το φάσμα της διάλυσης, εξαιτίας της ανάπτυξης του ΕΑΜ στο μέτρο που επέμενε στον προγραμματικό της στόχο, τη δραστική δηλαδή αντιμετώπιση του κομμουνισμού, είτε το ενδεχόμενο να στηριχθεί άμεσα στους Γερμανούς. Η επιμονή δε σε αυτόν τον προσανατολισμό, δεδομένου ότι η ΠΑΟ αρχικά δεν ήταν μια ακραιφνώς φιλομοναρχική οργάνωση, αλλά περιελάμβανε και μικρές σοσιαλιστικές ομάδες, όπως το Σ.Ε.Ε. (Σοσιαλιστική Ένωση Ελλάδος), αλλά και στελέχη της Δημοκρατικής Ένωσης του Αλ. Παπαναστασίου και βρισκόταν σε ανοικτή επικοινωνία με το Σ.Κ.Ε. των Σβώλου και Τσιριμώκου, προκάλεσε μια παρατεταμένη εσωτερική αστάθεια στο εσωτερικό της¹⁷⁶. Ακόμα πιο περίπλοκη γινόταν η κατάσταση εξαιτίας των Βρετανών που προσπαθούσαν να αποκτήσουν μια φιλική οργάνωση στη Μακεδονία με τη γνωστή τακτική των αλλεπάλληλων ρίψεων εφοδίων¹⁷⁷, παράλληλα με τις λίρες και τους ασύρματους, που έστελνε και ο Π. Κανελλόπουλος, εν ονόματι της ελληνικής κυβέρνησης¹⁷⁸.

Στην πραγματικότητα, η οργάνωση είχε το ίδιο πρόβλημα μαζικής απεύθυνσης με τις άλλες ομάδες της αστικής αντίστασης. Στελεχώθηκε κυρίως από αξιωματικούς του στρατού και της Χωροφυλακής¹⁷⁹ στη Θεσσαλονίκη στις 10 Ιουλίου 1941, με σκοπούς την αόριστη «εξουδετέρωσιν πάσης ξενικής προπαγάνδας αποβλέπουσης εις την απόσπασιν βορείων επαρχιών της Ελλάδας»¹⁸⁰ αλλά και «οπονθεδήποτε προερχομένης» με τον ίδιο σκοπό. Επικεφαλής της ήταν τετραμελής Διοικούσα Επιτροπή, που απλά προέκυψε χωρίς καμιά άλλη αρχαιρεσία, και αρχικά χρησιμοποιούσε την ονομασία ΥΒΕ (Υπερασπισταί Βορείου Ελλάδος). Η ίδια η οργάνωση παραδεχόταν τη δυσκολία να αντιτάξει μια εκτεταμένη μαζική αντίσταση και απέδιδε στον εαυτό της το ρόλο της «ηθικής προετοιμασίας» των Ελλήνων και της αξιοποίησης προσβάσεων της στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, σε μικρό χρονικό διάστημα ένα ολόκληρο «επιτελείο πατριωτών θα λειτουργούσε ... προς όφελος της οργανώσεως»¹⁸¹.

Ωστόσο, η σχέση αυτή με την κατοχική διοίκηση δημιουργούσε έντονες επιφυ-

λάξεις και όταν Γενικός Επιθεωρητής Νομαρχιών Μακεδονίας ανέλαβε ο συνταγματάρχης Αθ. Χρυσόχου, προστατευόμενος του Τσολάκογλου, αρχίζουν φαινόμενα ένθεν και κακείθεν κατηγοριών για συνεργασία με τις αρχές Κατοχής, αφού ένοπλα τμήματα της οργάνωσης δήλωναν ότι θα πολεμούσαν και κατά του ΕΛΑΣ, ως εκπροσώπου των Βουλγάρων. Η οργάνωση για μεγάλο διάστημα δεν προέβαινε σε καμία αντιστασιακή ενέργεια και μόνο τον Ιούλιο του 1943 στην ουσία εμφανίστηκε η πρώτη ένοπλη ομάδα της οργάνωσης¹⁸², παρότι με βάση έκθεση που είχαν συντάξει τρεις αντιπρόσωποι της οργάνωσης που είχαν φτάσει στη Μέση Ανατολή, η οργάνωση διέθετε 800 ένοπλους άντρες στο Κιλκίς με επικεφαλής 3 στρατηγούς και 60 αξιωματικούς, μια ανεξάρτητη ομάδα στη Νιγρίτα, και 100 άντρες στο Παγγαίο και στα Πιέρια, στους οποίους προστέθηκαν και 25 ένοπλοι Χωροφύλακες της Θεσσαλονίκης¹⁸³.

Ωστόσο, η δράση οποιασδήποτε αντιστασιακής οργάνωσης στη Μακεδονία, έναντι της εδραιωμένης εξουσίας του ΕΛΑΣ προϋπέθετε μια διευθέτηση με τον τελευταίο, ιδίως όταν αυτός λειτουργούσε ως μηχανισμός αστυνόμευσης σε μια περιοχή που λυμαίνονταν ομάδες με άσφαείς προσανατολισμούς και επιδιώξεις, συμμορίες, εθνοτικές ένοπλες οργανώσεις, κάθε είδους πράκτορες των βουλγαρικών δυνάμεων Κατοχής αλλά και εθνικοσοσιαλιστικές οργανώσεις¹⁸⁴. Έπρεπε, επομένως, να αποφύγει το συμφυρμό με τις ομάδες αυτές, επιδιώκοντας συνεννόηση με τον ΕΛΑΣ. Πράγματι, αυτό έκανε αρχικά, στις 7 Ιουνίου 1943 ο Δ. Σαρρής, στον οποίο δόθηκε εντολή από τη Διοικούσα Επιτροπή της ΠΑΟ να ιδρύσει στο Βέρμιο 2 μονάδες. Μάλιστα, υπογράφηκε και κάποιο συμφωνητικό στη Βέροια με τον ΕΛΑΣ με όρο την ανεξαρτησία της νέας οργάνωσης. Το ΕΑΜ, όμως, συνέλαβε χωροφύλακες από τη Θεσσαλονίκη που κατευθύνονταν προς τις μονάδες της οργάνωσης, με φύλλα πορείας από την Διοίκηση της Μακεδονίας, ενώ μέλη της ανταρτοομάδας που συγκροτήθηκε στα Πιέρια διατυμπάνιζαν ότι ο μοναδικός τους αντίπαλος ήταν ο ΕΛΑΣ¹⁸⁵. Όταν ο ΕΛΑΣ απείλησε την ομάδα, κάποια από τα μέλη της προσχώρησαν στον ΕΛΑΣ, ενώ οι περισσότεροι κατέφυγαν στην προστασία των κατοχικών αρχών, που θεωρήθηκε ως επιβεβαίωση των υποψιών¹⁸⁶.

Στις 22 Ιουνίου 1943 επιτροπή του ΕΑΜ Θεσσαλονίκης υπό το Μ. Μυλωνά ζήτησε να ενταχθεί η οργάνωση στο ΕΑΜ, η ΠΑΟ αρχικά επιφυλάχθηκε και μετά το απέρριψε. Ο ΕΛΑΣ, υπό τον καπετάνιο Κικίτσα (Σ. Πρωτόπαπας), ζήτησε τότε η οργάνωση να περιορίσει τις μετακινήσεις των ένοπλων δυνάμεων της και να περιμένει μέχρι να υπάρξει συνεννόηση με το Βρετανό Σύνδεσμο στην περιοχή N. Hammond¹⁸⁷ για να οριστούν τα όρια δράσης των δύο οργανώσεων ώστε να αποφευχθούν οι αψιμαχίες¹⁸⁸.

Ωστόσο, η αδυναμία των στελεχών της οργάνωσης να διατηρήσουν κοινή στάση επιδείνωσε τις σχέσεις με το ΕΑΜ και τον ΕΛΑΣ. Έτσι, ενώ κάποιοι δήλωναν ότι δεν υπάρχει λόγος «να αποποιούμεθα συνεργασίαν με τους κομμουνιστάς»¹⁸⁹,

άλλοι επέμεναν στη λογική ότι το ΕΑΜ έπρεπε να κτυπηθεί ως αντεθνικό. Επιπλέον, η διατύπωση έντονων επιφυλάξεων από τους επικεφαλείς της οργάνωσης έναντι της πρακτικής ακόμα και των σαμποτάζ που διέτασσαν οι Βρετανοί, γιατί προκαλούσαν αντίποινα, ενέτειναν τη δυσπιστία του ΕΛΑΣ αλλά και των ιδίων των Βρετανών, σε σχέση με τις πραγματικές προθέσεις της οργάνωσης¹⁹⁰.

Στο πλαίσιο του κλίματος αυτού, η ΠΑΟ επέλεξε να συγκροτήσει νέα ένοπλα σώματα, χωρίς να πραγματοποιήσει την οδηγία της SOE να συνεννοηθεί με τον ΕΛΑΣ, όπως άλλωστε είχε αρχικά συμφωνηθεί. Επιπλέον, το γεγονός ότι, στις 10 Ιουνίου 1943, η ΠΑΟ ίδρυσε και «Σώματα Ασφαλείας» της οργάνωσης, και μάλιστα πριν προβεί σε οποιαδήποτε αντιστασιακή ενέργεια, ενέτεινε την αντίδραση του ΕΛΑΣ¹⁹¹. Στις 14 Αυγούστου 1943, μάλιστα, εκδίδεται και η επίσημη προκήρυξη συγκρότησης του στρατού της ΠΑΟ, που καταμαρτυρεί στον ΕΛΑΣ ότι θέλει «να διοικούν κομισάριοι... και θέλει τον όχλο χωρίς βαθμούς και ιεραρχίαν»¹⁹².

Ως εκ τούτου, και στο βαθμό που δεν δεχόταν τη συμφωνία των ανταρτικών ομάδων για το Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτών του καλοκαιριού του 1943, το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ, έδωσε εντολή, στο μέτρο και κάποια μέλη της διενεργούσαν αντιαμική προπαγάνδα, να συλλαμβάνονται και να παραπέμπονται σε στρατοδικεία¹⁹³. Να σημειωθεί ότι ο ΕΛΑΣ (Κικίτσας) είχε ειδοποιήσει και τους Βρετανούς ότι η ΠΑΟ εξελισσόταν σε ένα μηχανισμό που δεν είχε καμία απολύτως σχέση με την αντίσταση¹⁹⁴.

Την οργάνωση προσπάθησε, αν και με επιφυλάξεις, να βοηθήσει το Κάιρο και της επέβαλε την αναγνώρισή του Κοινού Γεν. Στρατηγείου Ανταρτών σε ανταπόδοση αναγνώρισης της ίδιας από αυτό, αλλά με την προϋπόθεση απομάκρυνσης κάποιων προσώπων, πριν προβεί στο σχηματισμό άλλων ένοπλων ομάδων. Εκτός από τις υπόνοιες του κλιμακίου της SOE που στάλθηκε από το Κάιρο για να εξετάσει τις κατηγορίες για συνεργασία με τον εχθρό σε σχέση με την πληθώρα χρημάτων που διέθετε η οργάνωση, το SOE πρότεινε στο βρετανικό επιτελείο να πιεστεί η ΠΑΟ να αναθεωρήσει τον κύριο στόχο της που ήταν το ΕΑΜ, ιδίως όταν δεν προτίθεται να προβεί σε σχεδιασμένες αντιστασιακές ενέργειες¹⁹⁵.

Εκτός των άλλων, η συνεργασία μελών της ΠΑΟ με τοπικιστικούς κύκλους και εθνοτικές ομάδες της Μακεδονίας επέτειναν την δυσπιστία. Επτά στελέχη του ΕΑΜ (μεταξύ των οποίων ήταν και τρεις του Μακεδονικού Γραφείου του ΚΚΕ) σφαγιάστηκαν στην Ιμέρα Κοζάνης, τον Απρίλιο του 1943, από την ομάδα του πόντιου οπλαρχηγού Μιχάλη Παπαδόπουλου (Μιχάλ Αγάς), που εξοπλιζόταν από τους Γερμανούς. Στην ενέργεια συμμετείχαν και στελέχη της ΠΑΟ, που χαρακτήριζαν δημόσια τη σφαγή ως «θεία δίκη»¹⁹⁶. Να σημειωθεί ότι με τους τουρκόφωνους ποντίους που είχαν εξοπλιστεί από τους Γερμανούς, ιδίως στο χωριό Κούκοι της Κατερίνης, και κτυπούσαν ανοικτά τον ΕΛΑΣ, τμήματα της ΠΑΟ είχαν σταθερή συνεργασία. Ο αρχηγός των δυνάμεων αυτών Κυρ. Παπαδόπουλος

είχε στείλει 15 εθελοντές του στο Στρατηγείο Πιερίων της ΠΑΟ. Ο Παπαδόπουλος κατατάχθηκε τυπικά, μάλιστα, με 200 άντρες στην ΠΑΟ, στις 14 Αυγούστου 1943 ενώ στις επιθετικές ενέργειες κατά του ΕΛΑΣ θύματα ήταν και σύνδεσμοι του Καΐρου στην περιοχή. Είναι χαρακτηριστικό ότι όταν ο Παπαδόπουλος έστειλε εκπρόσωπό του με γερμανικό αεροπλάνο στο αρχηγείο του Ζέρβα για να εξασφαλίσει τη συνεργασία του, ο Ζέρβας την απέρριψε¹⁹⁷.

Το γεγονός ότι η ΠΑΟ κατήγγειλε ακόμα και τις δεξιές οργανώσεις της Αθήνας ως οργανώσεις «για κλάματα» με αρχομανή στελέχη και όνειρα δικτατορικά που έλεγαν πολλά και δεν έκαναν τίποτα στηριζόμενα σε αγγλικές λίρες, δεν της εξασφάλισαν καμιά ευρύτερη πολιτική πλαισίωση. Την ίδια περίοδο τμήματα της ΠΑΟ εξαπολύουν ολομέτωπη επίθεση κατά του ΕΛΑΣ στο Βέρμιο και την Κατερίνη, όπου με βάση το Δελτίο Στρατιωτικής καταστάσεως της ΠΑΟ της 20ής Αυγούστου 1943 συνελήφθησαν εκατοντάδες αιχμάλωτοι και καταστράφηκαν όλα τα έμπεδα του ΕΛΑΣ της περιοχής¹⁹⁸. Τα επεισόδια με τον ΕΛΑΣ γενικεύτηκαν την τελευταία εβδομάδα του Σεπτεμβρίου του 1943, ιδίως στην περιοχή της Νιγρίτας. Οι Βρετανοί και ειδικά ο Hammond, γνωρίζοντας ότι ο ΕΛΑΣ θα προχωρούσε αργά ή γρήγορα προς τη διάλυσή της οργάνωσης, ζήτησε από τον ταγματάρχη Αρχ. Αργυρόπουλο της ΠΑΟ να επιδείξει σύνεση στις σχέσεις του με τον ΕΛΑΣ, μέχρι να αναλάβει επικεφαλής ο Ευρ. Μπακιρτζής, όλων των εθνικιστικών ομάδων στην Ελλάδα, όπως σχεδίαζε το Κάιρο¹⁹⁹.

Όμως, ακόμα και οι ίδιοι οι Βρετανοί περιόρισαν τις ενισχύσεις τους, αφού θεώρησαν βάσιμες τις φήμες για συνεργασία με τον εχθρό. Μάλιστα, κάποια στιγμή σταμάτησαν τις επαφές μαζί της, θεωρώντας την υπεύθυνη για τις συγκρούσεις με τον ΕΛΑΣ στο Πάικο και το Βέρμιο που τροχοπέδιζε εντολές για σαμποτάζ του Στρατηγείου της Μέσης Ανατολής. Ο δε Woodhouse είχε εισηγηθεί στο Foreign Office ότι η οργάνωση δεν επρόκειτο να αποκτήσει ποτέ έναν σαφή αντιστασιακό προσανατολισμό. Επειδή, μάλιστα, ήταν τόσο αναξιόπιστη, προτεινόταν ότι το καλύτερο θα ήταν να πειστεί να στείλει αξιωματικούς σε άλλες οργανώσεις, ακόμα και στον ΕΛΑΣ.

Να σημειωθεί ότι η οργάνωση μετονομάστηκε από ΥΒΕ σε ΠΑΟ εξαιτίας ακριβώς των κατηγοριών για συνεργασία με τον εχθρό²⁰⁰, αν και κανείς δεν πείστηκε για την απομάκρυνση της οργάνωσης από τον έλεγχο του Χρυσοχόου²⁰¹. Γιατί η νέα οργάνωση έσπευσε να διευκρινίσει ότι ένας από τους στόχους της είναι η «ευθύς μετά την απελευθέρωσιν τήρηση της τάξης και η εξουδετέρωση κάθε αναρχικής εκδήλωσης»²⁰². Ακόμα και τους Βρετανούς ενοχλούσε το γεγονός ότι στην ΠΑΟ προσχωρούσαν εθνικόφρονες χωρίς κανένα έλεγχο. Μάλιστα, κατηγόρησαν την ΠΑΟ ότι παρεμπόδιζε εσκεμμένα μια σημαντικότερη ενέργεια του ΕΛΑΣ και των Βρετανών στην Βόρεια Ελλάδα, την ανατίναξη της γέφυρας του Αλιάκμονα²⁰³. Υπήρξαν και πληροφορίες ότι μέλη της ΠΑΟ συνέλαβαν τον Άγγλο

λοχαγό Gill (Ίντερ) σε μια από τις αναγνωρίσεις του, τον τραυμάτισαν και του πήραν σε σχέδια των επιχειρήσεων. Η επιχείρηση ματαιώθηκε και το Κοινό Αρχηγείο Ανταρτών έδωσε διορία στην ΠΑΟ να εκκαθαριστεί²⁰⁴.

Ωστόσο, παρά τις έντονες αμφιβολίες, με πρωτοβουλία του ίδιου του ΕΑΜ, έγιναν νέες σημαντικές προσπάθειες για να επιτευχθεί μια ρύθμιση στις σχέσεις των δύο οργανώσεων. Στις 22 Αυγούστου 1943, ο επιτελάρχης της ΠΑΟ συνταγματάρχης Γ. Μουστεράκης συνάντησε στην Ελαφίνα, έδρα του Στρατηγείου Δ. Μακεδονίας του ΕΛΑΣ τον καπετάνιο του ΕΛΑΣ Κικίτσα, όπου συμφώνησαν σε παύση των εχθροπραξιών και μάλιστα με την παρουσία του Hammond²⁰⁵. Την συμφωνία αποκήρυξε ο ΕΛΑΣ μετά από 5 μέρες, αφού δέχθηκε νέα επίθεση από μονάδες που υποστήριζαν ότι είχαν εντολή της διοίκησης της οργάνωσης²⁰⁶.

Ωστόσο, μετά από επιμονή των Βρετανών ΕΛΑΣ και ΠΑΟ επανέλαβαν τις συζητήσεις το Σεπτέμβριο του 1943 στο Περτούλι, παρά τις επιθέσεις που δέχεται ο ΕΛΑΣ από ομάδες με τα σύμβολά της οργάνωσης. Τα πράγματα περιπλέκονται ακόμα περισσότερο, γιατί μεταξύ άλλων διασπείρονται πληροφορίες ότι γινόταν απόπειρα φαινομενικής ενσωμάτωσης της ΠΑΟ στον ΕΔΕΣ (ο Μουστεράκης είχε επισκεφθεί το Ζέρβα στο στρατηγείο του). Με αφορμή μια σύγκρουση με τον ΕΔΕΣ, ο ΕΛΑΣ έδωσε τελικά εντολή να κρατηθεί ο Μουστεράκης από τη Χ Μεραρχία στη Δεσκάτη²⁰⁷. Το ΕΑΜ διχάζεται για τη στάση του (οι Βαφειάδης, Σαράφης, Κικίτσας θεωρούν την ΠΑΟ προδοτική²⁰⁸, όπως και η Α Συνδιάσκεψη του ΕΑΜ Μακεδονίας)²⁰⁹, σε αντίθεση με τον Α. Τζήμα του Π.Γ. του ΚΚΕ που αποδίδει ευθύνες και στα στελέχη του ΚΚΕ της Μακεδονίας. Στις απόψεις αυτές προσχωρεί τελικά και ο Σαράφης που αρνείται να θέσει σε αμφισβήτηση «τον πατριωτισμό τόσων Ελλήνων αξιωματικών». Ωστόσο, δεδομένου ότι περιήλθε στα χέρια του ΕΛΑΣ το αρχείο του διαλυθέντος τμήματος Σαρρή στα Πιέρια, που έδειχνε σαφείς σχέσεις του τμήματος αυτού με τους Γερμανούς και το Χρυσόχου, υπερισχύει η άποψη των αρνητών κάθε συμφωνίας με την ΠΑΟ²¹⁰.

Ο Βελουχιώτης έθεσε ως όρο για τη διευθέτηση των σχέσεων των δύο οργανώσεων να αποκηρυχθεί δημόσια ο Χρυσόχου από την ΠΑΟ και να υποχρεωθεί να συλλάβει τους αξιωματικούς για τους οποίους υπήρχαν αποδείξεις ότι συνεργάζονταν με τους Γερμανούς. Όμως ο Αρχ. Αργυρόπουλος από την πλευρά της ΠΑΟ αρνήθηκε ακόμα και την περιορισμένη κάθαρση των αξιωματικών που ζήτησε ο Woodhouse²¹¹. Καθώς εντείνεται η προπαγάνδα της ΠΑΟ έναντι του ΕΑΜ ως εκπροσώπου της σλαβικής πολιτικής και εθνικού μειοδότη²¹², σε συνδυασμό με τις πληροφορίες ότι ο Αθ. Χρυσόχου επικροτούσε ακόμα και τη χρήση βουλγαρικών δυνάμεων από τους Γερμανούς εναντίον του ΕΑΜ, στο ΕΑΜ αποφασίζεται η διάλυση της οργάνωσης. Να σημειωθεί ότι η ΠΑΟ είχε φτάσει μέχρι του σημείου να διακινεί ακόμα και στη Μέση Ανατολή χαλκευμένες κατηγορίες εναντίον του ΕΑΜ, τόσο αστήρικτες που ακόμα και οι Βρετανοί θεωρούσαν ψευδείς, όπως η

«Συμφωνία Πετριτσίου» μεταξύ υποτίθεται Βουλγάρων και ΚΚΕ υπέρ της δημιουργίας Σοβιετικής Δημοκρατίας στη Μακεδονία²¹³, και μάλιστα με τη συνεργασία της ΕΣΣΔ²¹⁴.

Έτσι, χωρίς τη βρετανική πλαισίωση, αφού οι όποιες εκθέσεις του Αργυρόπουλου στο Κάιρο αντιμετωπίζονται με καχυποψία²¹⁵ ως απόπειρες πλαστογραφίας για να εκβιαστεί η βρετανική συναίνεση²¹⁶ και πάσχοντας και από ελλείψεις σε πολεμοφόδια, αλλά και από ολιγοψυχία κάποιων αξιωματικών της (π.χ. στη Χαλκιδική) το κύριο τμήμα της ΠΑΟ διαλύθηκε από τον ΕΛΑΣ. Ο Αρχ. Αργυρόπουλος δραπετεύσε τελικά στη Μέση Ανατολή και παρά τις αναγνωρισμένες και από τον ΕΛΑΣ ικανότητες κάποιων αξιωματικών (Κ. Μήτσου, Αιαν. Τζαμαλούκας), οι περισσότεροι προσφεύγουν στις αρχές Κατοχής. Ο Κ. Μήτσου, μάλιστα, παραλίγο να προσχωρήσει στον ΕΛΑΣ, αν το ΕΑΜ υποχωρούσε στην απαίτηση του να προσχωρήσει και ο Τζαμαλούκας. Άλλα τμήματα της οργάνωσης προσχωρούν στις «Εθνικές Ομάδες» του Τσαούς Αντόν (Αν. Φωστηρίδης) ή συγκροτούν τα «Εθνικά Αποσπάσματα» υπό γερμανική διεύθυνση²¹⁷.

Ο κύριος υπέρμαχος της συνεργασίας ΠΑΟ και ΕΛΑΣ Μουστεράκης, θα προσχωρήσει στον ΕΛΑΣ, και θα γίνει στρατιωτικός διοικητής της 1ης μεραρχίας του ΕΛΑΣ στη Θεσσαλία. Το ίδιο το ΕΑΜ, όταν ιδρύεται η ΠΕΕΑ, ζητά από τους αξιωματικούς της ΠΑΟ (και όχι από το πολιτικό στελεχιακό της δυναμικό που θεωρούνταν πράκτορες), να προσχωρήσουν στον ΕΛΑΣ. Ένα τμήμα της ΠΑΟ επιμένει να διατηρείται εν ενεργεία, (το 19 Σύνταγμα υπό τον Σπ. Σπυρίδη), προσφέροντας υπηρεσίες στη Βέρμαχτ. Η οργάνωση πλήρως απονομιμοποιείται ενώ το ΕΑΜ ονομάζει πλέον όλους τους δοσίλογους «Παοτζήδες». Ο ΕΛΑΣ καταγράφει μια συνολική μετατροπή των δυνάμεων της ΠΑΟ σε Τάγματα Ασφαλείας, ιδίως στην περιοχή του Κιλκίς, όπου εντάσσονται 1000 περίπου άτομα. Αντίστοιχοι ήταν και οι αριθμοί για τα 42 τουρκόφωνα χωριά της Κοζάνης που είχαν εξοπλιστεί από τους Γερμανούς²¹⁸. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα υπολείμματα της οργάνωσης στέλνουν επιστολή στη Μέση Ανατολή ζητώντας ενίσχυση προκειμένου να είναι σε θέση στην επικείμενη απελευθέρωση να αντιμετωπίσουν το ΕΑΜ επιβάλλοντας την τάξη²¹⁹.

Γενικά και η περίπτωση της ΠΑΟ απέδειξε ότι χωρίς συγκροτημένη πολιτική στήριξη τα περιθώρια επιβίωσης αντιστασιακών οργανώσεων που στηρίζονταν μόνο σε εν ενεργεία αξιωματικούς και χωροφύλακες δεν ήταν πολλά, όταν η αντίσταση απαιτούσε την ενεργητική συνδρομή των μαζών. Όμως, ο γνωστός πολιτικός κόσμος βρισκόταν ηθελημένα στο περιθώριο των εξελίξεων. Συγκρότησε, ως επί το πλείστον, αυτό που ο Βρετανοί ονόμασαν οι «αμέτοχοι» και αναγκαστικά τη σκυτάλη πήραν φανατικοί αντικομμουνιστές που ποτέ δεν θεώρησαν τους κατακτητές ως τον πρωταρχικό τους στόχο. Επιπλέον, οι αξιωματικοί στους οποίους στηρίχθηκε η αντίσταση αυτή, επίσης δεν έπειθαν αφού οι περισσότεροι υπηρέτησαν σε θέ-

σεις υπό το γερμανικό καθεστώς ή ενέχονταν στη δραματική υποχώρηση του ελληνικού στρατού κατά τη γερμανική εισβολή. Είναι ενδεικτικό της ότι όταν ο στρατηγός Ν. Τσίπουρας που εμφανίστηκε στο Κοινό Γενικό Στρατηγείο Ανταρτών ως εντολοδόχος του πρώην αρχηγού του Γενικού Επιτελείου Στρατού Αλ. Παπάγου και ζήτησε την ηγεσία του αντιστασιακού αγώνα, αποδείχθηκε τελικά ότι το χειμώνα του 1941-1942 είχε τοποθετηθεί από την κυβέρνηση Τσολάκογλου ως νομάρχης Αττικοβοιωτίας. Το ίδιο το Κάιρο επέδειξε αδιαφορία έναντι τους με αποκορύφωμα τις οδηγίες του Τσουδερού το Φεβρουάριο του 1943 να αποφεύγουν να εντάσσονται στον ΕΛΑΣ ή και στον ΕΔΕΣ. Αλλά και όσοι τελικά ανέβηκαν στο βουνό δεν εγκατέλειψαν στο ελάχιστο τη στρατιωτική νοοτροπία, προσπαθώντας να λύσουν το πολιτικό τους πρόβλημα με συνομωσίες και πρακτικές του τύπου των δολοφονιών των στρατιωτικών ηγετών του ΕΛΑΣ με στρυchnίνη.

Την ίδια στιγμή οι περισσότερες από τις οργανώσεις αυτές αρνήθηκαν τη συνδρομή της άοπλης αντίστασης, της μαζικής δράσης, που θα μπορούσε να βοηθήσει στον έλεγχο της εξέλιξης της κάθε οργάνωσης. Όταν, για παράδειγμα, το ΕΑΜ οργανώνει μαζικές διαδηλώσεις για την προώθηση βουλγαρικών στρατευμάτων στη Μακεδονία το καλοκαίρι του 1943, η ΠΑΟ κάνει έκκληση να μείνει ο κόσμος στα σπίτια του «για να δείξει την περιφρόνησή του απέναντι στους Βουλγάρους»!²²⁰ Χωρίς, όμως, αυτή τη μαζική υποστήριξη, απέμεναν κάποιες ολιγομελείς ομάδες αξιωματικών στα βουνά πολιτικά τελείως απομονωμένες.

Σημειώσεις

1. *Ambassador MacVeagh Reports, Greece 1933-1947*, (ed. J. Iatrides) Princeton 1980 σσ. 714-715.

2. *Foreign Relations of US, Diplomatic Papers, The Secretary of State (Marshal) to Certain Diplomatic Missions, Washington, 9 August 1947, 1947, vol. V, The Near East and Africa.*

3. Ήταν η εποχή που εξαιτίας του «από βορά κινδύνου» ακόμα και οι απεργοί τιμωρούνταν με την ποινή του θανάτου. L. S. Wittner, *American Intervention in Greece 1943-1949*, New York 1982, σ. 229.

4. *Foreign Relations of US, Diplomatic Papers, Mr. M. Ethridge to the Secretary of State, US Draft Conclusion, Geneva 12 May 1947, 1947, vol. V, The Near East and Africa.*

5. *Report of Lt. Col. J. M. Stevens on Present Conditions in Central Greece, (Summer 1943), British Reports on Greece 1943-1944, (ed. L. Bearentzen) Copenhagen 1982, σ. 2.*

6. Για τα θέματα αυτά. Βλ. και Μ. Λυμπεράτος, «Η έννοια του ιστορικού χρόνου και οι προσεγγίσεις της ιστορίας του Εμφυλίου Πολέμου», *Μνήμων*, 27, Αθήνα 2005, σσ. 181-213.

7. Ειδικά για το θέμα του καταιγισμού πληροφοριών περί των «εγκλημάτων» της Αριστεράς, στα 1944 ο ίδιος ο τότε πρωθυπουργός Γ. Παπανδρέου αναγκάστηκε να εκφράσει τη λύπη του για την εύκολη δημοσίευση τερατωδών ειδήσεων σε σχέση με την Πελοπόννησο, *Ελευθερία* 27 Νοεμβρίου 1944 (με την οποία ασχολήθηκε ο Στ. Καλύβας στην εργασία του «Κόκκινη Τρομοκρατία: Η βία της Αριστεράς στην Κατοχή», στο *Μετά τον Πόλεμο* (επιμ. Μ. Mazower), Αθήνα 2003, σσ. 161-204).

8. Ο Α. Callinicos, αποδίδει τη διάδοση του μεταμοντερνισμού σε τμήμα της γενιάς του 1968, που στη μέση πλέον ηλικία τους, στα 1990, εκφράζουν έτσι τον πεσιμισμό τους λόγω αυτού που θεωρούσαν ως την αποτυχία της γενιάς τους. Α. Callinicos, *Social Theory*, Cambridge 1999, σ. 280.
9. P. Joyce, "The end of social history?", *Social History*, 20 (1995), 73.
10. Το άγχος ταύτισης της ταξικά προσδιορισμένης ιστορίας με τον μαρξισμό έφτασε ως την απόρριψη της κοινωνικής ιστορία στο σύνολο της. M. Perry, *Marxism and History*, New York 2002, σ. 131.
11. Report of Lt.-Col. J. M. Stevens, ό.π., σσ. 3-4.
12. Ειδικά οι εκπαιδευτικοί (ιδίως οι δάσκαλοι) είχαν μεγάλη παρουσία και ειδικό βάρος μέσα στις εαμικές οργανώσεις. Ακόμα και στον ΕΛΑΣ οι περισσότεροι καπεταναίοι ήταν δάσκαλοι, Χρ. Γκόντζου - Κ. Αναστασάκου, *Οι Εκπαιδευτικού στην Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα 1985, σσ. 61-76.
13. Για τη ταξική διάσταση της εαμικής αντίστασης, βλ. και Μ.Π. Λυμπεράτος, *Στα πρόθυρα του εμφυλίου Πολέμου*, Αθήνα 2006, σσ. 37-42.
14. Γ. Μαργαρίτης, «Για την Αναπαλαίωση Παλαιών Μύθων», *Νέα* 9-11 Απριλίου 2004.
15. Άλλωστε, οι προφορικές μαρτυρίες δεν είναι η καλύτερη οδός για να διαλευκάνει ο ιστορικός το ζήτημα της βίας, στο μέτρο που οι άνθρωποι κατά τεκμήριο δεν μιλούν για εγκλήματα, σε περιπτώσεις που δεν είναι σαφείς οι ευθύνες. Αντίθετα όσοι μιλούν είναι αυτοί που «μεταφέρουν το κλίμα» και επικαθορίζονται από μεταγενέστερες στρώσεις σημασιών. Βλ. και Riki van Boeschoten «Η Αδύνατη Επιστροφή», στο *Μετά τον Πόλεμο*, σσ. 139-158.
16. Η. Νικολακόπουλος, «Η Κόκκινη Βία και ο Εξαγνισμός των Δωσίλογων», *Νέα* 22 Μαΐου 2004.
17. Είναι ο πλουραλισμός των αιτίων της ατομικής συμπεριφοράς που ανακαλύπτουν μεταμαρξιστές και μεταμοντέρνοι ιστορικοί, S. Sim, *Postmarxism, A Reader*, Edimburg, 1998, σσ. 2-4 και W. Thompson, *Postmodernism and History*, London Palgrave 2004, σσ. 16-18.
18. Στη βάση αυτή για ορισμένους ιστορικούς τα φασιστικά καθεστώτα είναι απολύτως ταυτόσημα με τα αντιστασιακά που εφάρμοζαν την ίδια βία στις απελευθερωμένες περιοχές, T. Judt, *Postwar, History of Europe since 1945*, Pimlico, London 2005, σσ. 36-37.
19. Ν. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, χ.χ., σ. 141. Απόσπασμα γερμανικής Έκθεσης με τίτλο «Πολιτική Κατάσταση στην Ελλάδα (Ιούνιος-Ιούλιος 1943)».
20. Όπως σημειώνει ο T. Judt όχι μόνο σε όλη της Ευρώπη η αντίσταση ήταν επαναστατική εναντίον ενός ολόκληρου πολιτικού συστήματος αλλά θεώρησαν και την μεταπολεμική περίοδο ως πεδίο συνέχισης του αγώνα τους. T. Judt, ό.π., σσ. 63-64.
21. Κ. Πυρομάγλου, *Δούρειος Ίππος*, Αθήνα 1958, σ. 66.
22. Καταστατικό του ΕΑΜ στο Γ. Ζωίδης, Δ. Κάιλας, (επιμ.) *Στα Άρματα, στα Άρματα, Χρονικό της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, Αθήνα 1967, σσ. 567-568.
23. C. Woodhouse, *Το Μήλο της Έριδος*, Αθήνα 1976, σσ. 95-98.
24. ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα του ΚΚΕ*, τόμ. 5, Αθήνα 1982, σ. 50.
25. Ακόμα και η κατεξοχήν εργατική οργάνωση του ΕΑΜ, το Ε.ΕΑΜ, δεν έθεσε ποτέ ζητήματα εργατικής συμμετοχής και εξουσίας Α. Avgoustidis, *ΕΕΑΜ, The Worker's Resistance*, *Journal of the Hellenic Diaspora*, vol. XI, no 3, 1984, σ. 67.
26. ΑΣΚΙ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 145, φ 32/1, Γράμμα Σιάντου προς Γ. Ιωαννίδη, 5 Ιανουαρίου 1942.
27. P. Papastratis, *British Foreign Policy Towards Greece During the Second World War, 1941-1944*, London 1984, σσ. 139-143. και FO 371/33175 R 1793, Συνημμένο, 21 Φεβρουαρίου 1942 και C.M. Woodhouse, «Το ΕΑΜ και η Σχέση του με τη Μ. Βρετανία», στο συλλογικό τόμο *Η Ελλάδα 1940-1950, Ένα Έθνος σε Κρίση*, ό.π., σ. 153.
28. FO 371/37201, R 2569, R. Sheppard to FO, 13 Μαρτίου 1943 και SOE Record, Κάιρο προς Hurling, 365, 4 Απριλίου 1943.

29. Γ. Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωση της Ελλάδας*, Αθήνα 1960, σ. 17. Βλ. και Γ. Μαργαρίτη, «Πολιτικές Προοπτικές και Δυνατότητες κατά την Απελευθέρωση», *Μνήμων*, τόμ. 9, Αθήνα 1989, σ. 189.

30. Θ. Χατζής, *Η Νικηφόρα Επανάσταση που Χάθηκε*, Αθήνα 1977, τόμ. Β, σ. 51.

31. Η συμφωνία προκάλεσε μια διαλυτική κρίση ακόμα και στο ΚΚΕ, Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 145, Φ 7/32/53, ΚΕ προς Γ. Ιωαννίδη και Ν. Πλουμπίδη, 31 Μαΐου 1944.

32. Για πολλούς είχε το χαρακτήρα μιας επανάστασης, βλ. Χρ. Βερναρδάκης, Γ. Μαυρής, *Κόμματα και Κοινωνικές Συμμαχίες στην Προδικτατορική Ελλάδα*, Αθήνα 1991, σσ. 21-71.

33. Η Ιστορία της Γ' Διεθνούς, εκδ. Ακαδημίας Επιστημών της ΕΣΣΔ, Αθήνα, χ.χ. σ. 404.

34. Γ. Δημητρώφ, Το Ενιαίο Μέτωπο, Εισήγηση στο VII Συνέδριο της Κ-Δ, Αθήνα 1976, σ. 48.

35. Μανιφέστο και Αποφάσεις της ΚΕ του ΚΚΕ, 7 Δεκέμβρη 1940 και 18 Μαρτίου 1941, ΚΚΕ, Επίσημα Κείμενα, 1940-1945, τόμ. 5, ό.π., σσ. 11-16 και 17-22.

36. Αρχείο Α. Τζήμα, Ιδιόχειρο σημείωμα Π. Κανελλόπουλου, 20 Αυγούστου 1943, Arhiv Jygoslabije VII Materhjali o Akthbhoci Ahndrea Jhmaca CKJ IX 33/VII-1-111, 1942-1945.

37. Χ. Φλάισερ, «Η Κατάπνιξη της «Εξέγερσης» στη Γερμανοκρατούμενη Ελληνική Μακεδονία, Σεπτέμβριος-Οκτώβριος 1941», *Μνήμων* τεύχ. 7, 1979, σσ. 184 κε.

38. Φ. Γρηγοριάδης, *Γερμανοί, Κατοχή, Αντίσταση*, Αθήνα 1974, τόμ. Α, σ. 142.

39. Π. Λάγδας, *Άρης Βελουχιώτης*, τ. Β, Αθήνα 1964, σσ. 36-37.

40. Ε. Myers, *Η Ελληνική Περιπλοκή*, Αθήνα 1975, σ. 73.

41. Απόφαση της 8ης Ολομέλειας, ΚΚΕ Σαράντα Χρόνια Αγώνες, Αθήνα, σσ. 470 κε.

42. Δ. Γυφτόπουλος, *Μυστικές Αποστολές στην Εχθροκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα-Γιάννινα 1990, σσ. 48-57.

43. Λ. Αρσενίου, *Η Θεσσαλία στην Αντίσταση*, Αθήνα 1977, τόμ. Α, σ. 108.

44. «Ο αντάρτης του ΕΛΑΣ έπρεπε να σέβεται το λαό, τις γυναίκες, τα ήθη και τα έθιμα της κάθε περιοχής, να επιδεικνύει μια συμπεριφορά που να κατακτά τον πληθυσμό. Να δείχνει ιπποτισμό και σεβασμό προς τη ζωή και των αιχμαλώτων, να είναι δηλαδή λίγο ιεραπόστολος, ηθικός και τίμιος». Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/58, «ο Αντάρτης του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ».

45. *Στ' Άρματα, Στ' Άρματα*, ό.π., τόμ. Β, σ. 256.

46. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/45, ΕΛΑΣ, ΓΣ, Κανονισμός, Αύγουστος 1943.

47. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/1, ΕΛΑΣ, ΚΕ, αρ. πρ. 2, Διαταγή, και Φ 30/1/3, αρ. πρ. 3, 16 Ιουνίου 1943.

48. Κ. Τσουκαλάς, *Κράτος, Κοινωνία Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα 1986, σ. 17.

49. Ήταν οι Λεων. Σπαή, ο Ηλ. Σταματόπουλος, ο Μ. Μυριδάκης, και ο Δ. Μπέης.

50. Αρχείο Ζέρβα, 12, Ζέρβας προς ΓΕΣ, Διευθ. Β 4, *Περί Αναγνωρίσεως του ΕΔΕΣ*.

51. Ch. Chiclet, *Ο Πλαστήρας στη Γαλλία' 1940-1944, στο η Ελλάδα 1936-1944, Δικτατορία-Κατοχή-Αντίσταση, Πρακτικά Α' Διεθνούς Συνεδρίου*, (Επιμ. Χ. Φλάισερ - Ν. Σβορώνος), Αθήνα 1989, σ. 214.

52. Ο Πλαστήρας είχε προειδοποιήσει τον Πυρομάγλου να μην έρθει σε καμιά επαφή με το Ζέρβα, C. Woodhouse, ό.π., σ. 155. Για τις σχέσεις με Πλαστήρα Ζέρβα, Το Απόρρητο Έγγραφο μου, Ακρόπολις, 26 Ιανουαρίου 1960.

53. Δ. Μπενετάτος, *Το Χρονικό της Κατοχής, 1941-1944*, Αθήνα 1963, σ. 54.

54. Κ. Πυρομάγλου, Η Οργάνωσις του ΕΔΕΣ Αθηνών, στο Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Αντιστάσεως, τεύχ. 5-6, σ. 32.

55. Κομ. Πυρομάγλου, Οι Συνεννοήσεις που κατέληξαν στην Υπογραφή Ιδρυτικού του ΕΔΕΣ, Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Αντιστάσεως, τόμ. 1, τεύχ. 1 χ.τ., χ.χ., σσ. 32-33.

56. ΓΑΚ, Κ 197, Αρχείο Τσουδερού, υποαρχείο Μ.Ι. Μυριδάκη.

57. Το Καταστατικό στο Δ. Γυφτόπουλος, ό.π., σσ. 173-176.

58. P. Papastratis, *British Foreign Policy towards Greece*, ό.π., σ. 123.
59. Βλ. Θ. Σαμπατακάκη, *Η δράση της Special Operations Executive (SOE) στην Ελλάδα*, 2001, σσ. 145-147.
60. Πρ. Παπαστράτης, *Οι Βρετανοί και οι Αντιστασιακές Οργανώσεις του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ, στο Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο Πόλεμο* (επιμ. Μ. Σαράφη), Αθήνα 1982, σ. 56.
61. Κ. Πυρομάγλου, *Οι Συνεννοήσεις*, ό.π., σσ. 20-26.
62. Οι διαθέσεις των 4/5 των μελών της οργάνωσης, σύμφωνα με το καταστατικό της, θα καθόριζε το μεταπολεμικό καθεστώς της χώρας! Βλ. και Στ. Σαράφη, *Ο ΕΛΑΣ*, ό.π., σ. 72.
63. FO 371/37206, R 11673, Τηλεγράφημα Woodhouse, 19 Οκτωβρίου 1943.
64. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, Αθήνα χ.χ., σ. τόμ. Α, σ. 388.
65. Ο D. Wallace τον χαρακτήριζε φεουδαρχική οργάνωση, FO 371/43692 R 14686 Wallace to Leeper, 15 Αυγούστου 1943.
66. FO 371/37202, R 4209, Pearson προς Dixon, 6 Μαΐου 1943.
67. ΓΑΚ Αρχείο Τσουδερού, φακ. Β7, φυλ. 43.
68. Αρχείο Ζέρβα, βιβλίο 12, *Περί Αναγνώρισεως του ΕΔΕΣ*, 1944. ΑΣΚΙ.
69. Βλ. και Μ. Μυριδάκης, *Αγώνες της Φυλής*, Αθήνα 1976, τόμ. Α, σσ. 323 κε και τόμ. Β, σσ. 184 κε.
70. Κ. Πυρομάγλου, *Δούρειος Ίππος*, ό.π., σ. 78.
71. FO 371/43729, R 6174, Talbot-Rice προς Howard, 3 Απριλίου 1944.
72. Ole Smith, «Ο Πρώτος Γύρος», *Εμφύλιος Πόλεμος κατά την Κατοχή, στο Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-1950, Μελέτες για την Πόλωση*, Αθήνα 1997, σσ. 90-91.
73. Αρχείο Τσαλδάρη, (Παν. Κασσίμη), Προκήρυξη Εθνικού Κόμματος Ελλάδος, 21 Απριλίου 1945. ΕΛΙΑ.
74. FO 371/43683, R 4752, Ν. Ζέρβας προς ΓΣΜΑ, 3 Μαρτίου 1944.
75. FO 371/43683 R 4752, Boxshall προς Howard, 18 Μαρτίου 1944.
76. Αι Πατριωτικάί Εθνικόφρονες Οργανώσεις, Έκθεσις Εθνικής Δράσις, Αύγουστος 1943, ΓΑ/Ε-17 (13), Αρχείο Τσουδερού, Γ 1, ό.π., σσ. 162-168.
77. A. Gerolymatos, *Guerilla Warfare and Espionage in Greece 1940-1944*, New York 1992, σ. 295.
78. Αρχείο Τσουδερού, Αναφορά Κρέοντα, ιδιωτικό Αρχείο Πιλαβάκη, Ιούλιος του 1944.
79. E. Myers δεν έκρυβε την αντιπάθεια του στα πρόσωπα αυτά, E. Myers, ό.π., σσ. 223-224.
80. Με βάση με βάση τα στοιχεία του ΕΛΑΣ 4.000 με 4500 άντρες και των Βρετανών 6000 αντάρτες FO 371/43676, R 1487, Waterhouse προς Laskey, 16 Ιανουαρίου 1944.
81. Η οργάνωσή ισχυριζόταν ότι αριθμούσε 200.000 μέλη, Αρχείο Ζέρβα, βιβλίο 12, ΑΣΚΙ.
82. Χρ. Ζαλόγκωστας, *Το Χρονικό της Σκλαβιάς*, Αθήνα χ.χ., σσ. 90-91.
83. FO 371/37206, R 11673, Τηλεγράφημα Woodhouse, 19 Οκτωβρίου 1943.
84. ΕΟΕΑ, Γενικό Αρχηγείο αρ. πρωτ. 227, 16 Φεβρουαρίου 1944 στο Φ. Γρηγοριάδη, ό.π., τόμ. 6, ό.π., σσ. 662-663.
85. FO 371/43676, R 1142, Talbot-Rice προς Howard, 21 Ιανουαρίου 1944.
86. FO 371/43679, R 2850, Waterhouse προς Laskey, 9 Φεβρουαρίου 1944.
87. Οι Βρετανοί χαρακτήριζαν το Ζέρβα ως τελείως άπληστο, FO 371/43676, R 1046, Periodical Intelligence Summary, 9 Ιανουαρίου 1944.
88. Χ. Καινούργιος, *Δάφνες και Δάκρυα*, Αθήνα 1981, σ. 251.
89. Κ. Ζαούσης, πολιτευτής Ιωαννίνων προς ΔΕ των Λαϊκών, Μέτσοβο 15 Σεπτεμβρίου 1945, Αρχείο Κ. Τσαλδάρη, κατάταξη 7, υποφάκ. 1, Ίδρυμα Κ. Καραμανλή.
90. Αρχείο Ζέρβα, 2 Επικοινωνία με Μέση Ανατολή 1943, Επικοινωνία 24 Δεκεμβρίου 1943, ΑΣΚΙ.
91. Αρχείο Ζέρβα, 2 Επικοινωνία με Μέση Ανατολή 1943, Επικοινωνία 17 Δεκεμβρίου 1943, ΑΣΚΙ.

92. Γ. Μαργαρίτης, *Οι Ανεπιθύμητοι Έλληνες*, Αθήνα 2005, σσ. 133 κε.
93. Αρχείο Ζέρβα, 2 Επικοινωνία με Μέση Ανατολή 1943, Επικοινωνία 12 Δεκεμβρίου 1943, ΑΣΚΙ.
94. Αρχείο Ζέρβα, φάκελος 8, Βιβλίο Απωλειών, από αρχές 1943 έως τέλη 1944, ΑΣΚΙ.
95. FO 371/37197, R 4325, Leeper προς FO, 15 Μαΐου 1943.
96. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 145, Φ /32/2, Γράμμα Σιάντου προς Γ. Ιωαννίδη, 10 Μαρτίου 1942.
97. Γ. Χατζηπαναγιώτου, ό.π., σσ. 255 κε.
98. Αρχείο Ζέρβα, 3 Βιβλίο Πρωτοκόλλου Γενικού Αρχηγείου Εθνικών Ομάδων, 18 Μαΐου 1943.
99. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/34, Αντίγραφο Επιστολής Κρις προς Ζέρβα, 25 Μαρτίου 1943.
100. Αρχείο Ζέρβα, 2 Επικοινωνία με Μέση Ανατολή 1943, Επικοινωνία 1 Δεκεμβρίου 1943.
101. Αρχείο Ζέρβα, 2 Επικοινωνία με Μέση Ανατολή 1943, Επικοινωνία 17 Νοεμβρίου 1943.
102. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, τόμ. Β, ό.π., σσ. 30-31.
103. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/50, ΕΛΑΣ, Γ.Σ., Ανακοινωθέν για ΕΔΕΣ, 1 Νοεμβρίου 1943.
104. Έκθεσις Αρχηγών Βάλτου και Εθνικών Ανταρτικών Ομάδων, ΓΑ/Δ-3 (7), Αρχείο Εμ. Τσουδερού 1941-1944, τόμ. Γ 1, Αθήνα 1990, σσ. 462-463.
105. FO 371/43678, R 2113, Periodical Summary, 7, 29 Ιανουαρίου 1944.
106. Β. Μαθιόπουλος, *Η ελληνική Αντίσταση και οι Σύμμαχοι*, Αθήνα 1980, σσ. 229-240 και Χ. Φλάισερ, «Επαφές μεταξύ των Γερμανικών Αρχών κατοχής και των Κυριοτέρων οργάνωσεων της Εθνικής Αντίστασης», στο *Η Ελλάδα, στη δεκαετία 1940-1950, Ένα έθνος σε Κρίση*, ό.π., σσ. 98-102.
107. Το Κάιρο του ζήτησε να διακόψει κάθε επαφή, FO 371/37206, R 10554, 15 Οκτωβρίου 1943.
108. FO 371/43674, R 381, Talbot-Rice προς Dew, 5 Ιανουαρίου 1944.
109. Ο Ζέρβας απαντούσε απλά για αβάσιμες κατηγορίες των πολιτικών του αντιπάλων, Αρχείο Ζέρβα, έγγραφο 2, Επικοινωνία με Κάιρο, 12 Δεκεμβρίου 1943, ΑΣΚΙ.
110. FO 371/43379, R 2852, Periodical Intelligence, 10 Φεβρουαρίου 1944.
111. Αρχείο Ζέρβα, 2 Επικοινωνία με Μέση Ανατολή 1943, Επικοινωνία 17 Δεκεμβρίου 1943.
112. FO 371/43676, R 1142, Talbot-Rice προς Howard, 21 Ιανουαρίου 1944.
113. Στα χέρια των Βρετανών είχε πέσει Μυστική Έκθεση της Βέρμαχτ (12η Ορεινή Στρατιά), της 7ης Αυγούστου 1944 με σαφείς πληροφορίες για τις βρετανικές επιχειρήσεις.
114. Στις 20 μέρες των επιχειρήσεων κατά των Γερμανών ο ΕΛΑΣ είχε χάσει 500 άνδρες, Στ. Σαράφης, ό.π., σ. 216.
115. FO 371/43688, R 9897, Barnes, Report on Observation in Greece from July 1943 to April 1944.
116. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 496, φ 30/4/140, ΕΛΑΣ, Ομάδες Μεραρχιών, Αύγουστος 1944, ΑΣΚΙ.
117. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/53, ΕΛΑΣ, ΕΠΕ 1473, Προς Αγγλική Αποστολή, 25 Νοεμβρίου 1943.
118. FO 371/43675, R 576, Leeper to FO, 11 Ιανουαρίου 1944.
119. FO 371/43675, R 958, Leeper προς FO, 19 Ιανουαρίου 1944.
120. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/54, ΕΛΑΣ, Γ.Σ., Επιτ. Γραφ. ΙΙΙ, αρ. Α.Π. 467, Οδηγία Προσωπικά και Απόρρητα δια τους Διοικητάς μεγάλων μονάδων του ΕΛΑΣ, 5 Δεκεμβρίου 1943.

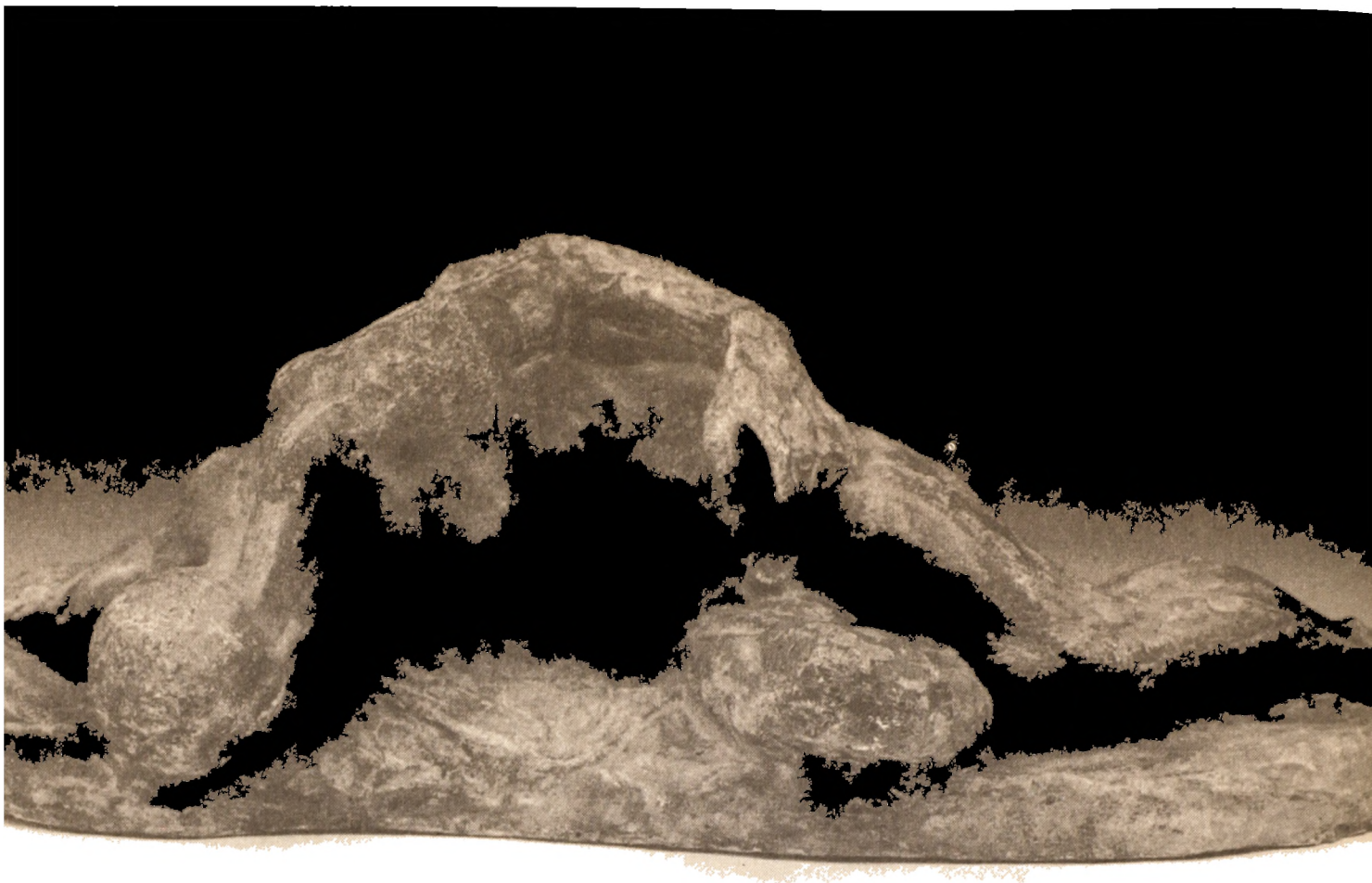
121. FO 371/43675, R 554, Talbot-Rice προς Dew, 10 Ιανουαρίου 1944.
122. FO 371/43678, R 2260, Talbot-Rice προς Howard, 7 Φεβρουαρίου 1944.
123. FO 371/43678, R 2434, FO προς Woodhouse, 9 Φεβρουαρίου 1944.
124. P. Papastratis, ό.π., σ. 160.
125. FO 371/37206, R 10755, 20 Οκτωβρίου 1943.
126. Αρχείο Ζέρβα, Έγγραφο 1, Ημεροδείκτης 1944, ΑΣΚΙ.
127. C. Woodhouse, Το Μήλος της Έριδος, ό.π., σ. 130.
128. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 494, φ 30?2/171, ΕΛΑΣ, Επιτ. Γραφ. ΙΙΙ, αρ. Ε.Π., 11829, 10 Δεκεμβρίου 1944.
129. FO 371/43677, R 1719, Talbot-Rice προς Howard, 1 Φεβρουαρίου 1944.
130. FO 371/37206, R 11673, Τηλεγράφημα Woodhouse, 19 Οκτωβρίου 1943.
131. FO 371/43689, 10083, Έκθεση της Βρετανικής Υπηρεσίας Πληροφοριών, 19 Ιουνίου 1944.
132. Ο Ψαρρός ήθελε να συγκροτηθούν τα τμήματα του με τη μορφή κατάταξης κληρωτών!
FO 371/43675, R 936, Periodical Intelligence Summary, 1-5 Ιανουαρίου 1944.
133. Ι. Δεδούσης, Θ. Δεδούσης, Ο Εθνομάρτυρας Αγωνιστής, Αθήνα 1949, σσ. 48-52.
134. Φ. Γρηγοριάδης, τόμ. 2, ό.π., σ. 366.
135. Γ. Χατζηπαναγιώτου, Η Πολιτική Διαθήκη του Άρη Βελουχιώτη, Αθήνα 1978, σ. 295.
136. Η. Ευθυμίου, Φλόγα Εθνικής Αντιστάσεως, 5/42 ΕΔΕΣ, Δαύλεια 1991, σ. 15.
137. FO 371/37202, R 4503, Myers προς SOE, 7 Μαΐου 1943.
138. ΓΑΚ, Κ 163, Αρχείο Η. Πετιμεζά, Έκθεση από την Αντιπροσωπία της ΕΚΚΑ στην Αίγυπτο.
139. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φ 30/1/44, ΕΛΑΣ, Γ.Σ., Επιτ. Γραφ. Τμήμα Πολιτικών Ε.Π., αρ. 181, Προς ΧΙΙ Μεραρχία, 19 Αυγούστου 1943.
140. FO 371/37210, R 13769, Βρετανός σύνδεσμος προς SOE Καΐρου, 18 Δεκεμβρίου 1943.
141. FO 371/43680, R 3102, ΚΕ ΕΚΚΑ προς ΓΣΜΑ, 21 Φεβρουαρίου 1944.
142. FO 371/43675, R 554, Boxshall προς Dew, 7 Ιανουαρίου 1944.
143. FO 371/43677, R 1642, Periodically Summary 5, 21 Ιανουαρίου 1944.
144. FO 371/43680, R 3103, Talbot-Rice Howard, 24 Φεβρουαρίου 1944.
145. FO 371/43678, R 2033, Leeper προς FO, 7 Φεβρουαρίου 1944.
146. Ημερολόγιο Κ. Λαγγουράνη, Νέα, 10 Νοεμβρίου 1975.
147. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/65, ΕΛΑΣ, Γ.Σ., Επιτ. Γραφ. ΙΙΙ, αρ. ΕΠΕ 374, 7 Φεβρουαρίου 1944.
148. Υπόμνημα Αποκήρυξης στο Ι Δεδούσης, ό.π., σσ. 56-57.
149. Νέα 14 Νοεμβρίου 1975.
150. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φ 30/1/169, ΕΛΑΣ, Γ.Σ., Επιτ. Γραφ. ΙΙΙ, αρ. πρωτ. 5507, 26 Ιουνίου 1944.
151. Περίληψη γράμματος του Λαγγουράνη προς ΕΚΚΑ, 10 Απριλίου 1944, FO 371/43687, R 7521, Hammond προς Κάιρο 7 Μαΐου 1944.
152. Νέα 12 Νοεμβρίου 1975.
153. Ι Δεδούσης, ό.π., σσ. 59-60.
154. FO 371/43685, R 6320, Talbot-Rice προς Howard, 17 Απριλίου 1944.
155. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φ 30/1/121, ΕΛΑΣ, Επιτ. Γραφ. ΙΙΙ, Ανακοινωθέν αρ. 40, 2 Μαΐου 1944.
156. FO 371/43685, R 6320, Talbot-Rice προς Howard, 11 Απριλίου 1944.
157. Το 5/42 δήλωσε ότι δεν μπορεί να τον παραδώσει επειδή βρισκόταν σε αποστολή!, ΠΑΟ-ΕΚΚΑ, 5/42 Συν. αρ. 631, Προς Χ Ταξιαρχία του ΕΛΑΣ, 15 Απριλίου 1944, στο Ι. Δεδούσης, ό.π., σσ. 76-77.

158. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 418, Φ 24/2/93, Διοίκηση Στερεάς Ελλάδας 16 Απριλίου 1944.
159. Οι πληροφορίες της πλευράς Δεδούση αναφέρονται σε 30 «σφαγιασθέντες», Ι. Δεδούσης, ό.π., σ. 87.
160. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φ 30/1/121, ΕΛΑΣ, Επιτ. Γραφ. ΙΙΙ, Ανακοινωθέν αρ. 40, 2 Μαΐου 1944.
161. Γρ. Φαράκου, Άρης Βελουχιώτης, *Το Χαμένο Αρχείο*, Αθήνα 1998, σσ. 296-297.
162. Βλ. Αρχείο ΠΕΕΑ, Πρακτικά Συνεδριάσεων Πολιτικής Επιτροπής, Αθήνα, σσ. 85-88.
163. FO 371/43687, R 7518, Talbot-Rice προς Howard, και Αναφορά Stevens, 3 και 4 Μαΐου 1944.
164. Όπως σημειώνει ο Μ. Παρτσαλίδης δεν υπάρχει καμία δικαιολογία για την ενέργεια αυτή, ό.π., σ. 84.
165. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 496, 30/4/147, Έκθεση Πεπραγμένων, 1 Ιουνίου 1944, ΑΣΚΙ.
166. Ανακοινωθέν του ΓΣ του ΕΛΑΣ, αρ. ΕΠΕ 860, 2 Μαΐου 1944, στο Σαράφης, ό.π., σ. 285.
167. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φ 30/1/131, ΕΛΑΣ, Γ.Σ., Επιτ. Γραφ. ΙΙΑ-ΙΙΙ, αρ. πρωτ. 4122, Έκθεσις Συμπληρωματική του υπ. αριθμ. 40/2 Μαΐου 1944 ανακοινωθέντος, 14 Μαΐου 1944.
168. Η Προδοσία της ΕΚΚΑ και του 5/42, Έκθεση του ΓΣ του ΕΛΑΣ, Θεσσαλία Μάιος 1944.
169. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 145, Φ /32/3, Γράμμα του ΠΓ στον Ν. Καρβούνη, 5 Ιουνίου 1942.
170. Ομιλία του Γ. Σιάντου στην Πανελλαδική Συνδιάσκεψη του ΚΚΕ, ΚΟΜΕΠ, αρ. φυλ. 10, 9 Φεβρουαρίου 1943.
171. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 570, φ 1, Έκθεση Α. Τζήμα, 1951, ΑΣΚΙ.
172. Βλ. Χατζηπαναγιώτου, ό.π., σσ. 97 κε και Γ. Ιωαννίδη, ό.π., σ. 121 και Θ. Χατζή, τόμ. Β, σ. 250.
173. FO 371/37203, R 5256, Boxshall προς Dixon, 27 Μαΐου 1943.
174. FO 371/37202, R 4622, Memorandum of splitting the ELAS from EAM 12 Μαΐου 1943.
175. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 570, Φ 28/38/19, Έκθεση Μακρίδη, 16 Αυγούστου 1946.
176. Παρ. Παπαθανασίου, ό.π., τόμ. Α, 140 κε.
177. FO 371/37206, R 10155, Weekly Situation Report, for Week ending 5 Οκτωβρίου 1943.
178. Π. Κανελλόπουλος, *Τα Χρόνια του Μεγάλου Πολέμου*, Αθήνα 1964, σ. 98.
179. Κατά τον Παρ. Παπαθανασίου ήταν τα 9/10 των αξιωματικών στη Μακεδονία, ό.π., τόμ. Α, σ. 29.
180. FO 371/37205, 8725, Pearson προς Dixon, 6 Σεπτεμβρίου 1943.
181. Πρακτικό Ιδρύσεως στο Παρ. Παπαθανασίου, ό.π., σ. 21.
182. FO 371/37205, 8725, Pearson προς Dixon, 6 Σεπτεμβρίου 1943.
183. FO 371/43675, R 937, Leeper to Eden, 8 Ιανουαρίου 1944, Report of G. Goulgoutzis, 18 Δεκεμβρίου 1944.
184. Για τις εθνικοσοσιαλιστικές οργανώσεις, βλ. Στ. Δορδανάς, *Έλληνες εναντίον Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη 2006.
185. Θ. Μητσόπουλος, *Το 30 Σύνταγμα του ΕΛΑΣ*, Αθήνα 1987, σσ. 27 και 43. Σ. Πρωτόπαππας-Κικίτσας, η Χ Μεραρχία του ΕΛΑΣ, Αθήνα, 1986, σ. 120.
186. FO 371/37204, R 213, Hammond to FO, 28 Ιουλίου 1943.
187. Έκθεσις Κ. Τσακάρα, Α. Δασκαλάκη, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, τόμ. Α, σσ. 315-317.
188. Πρωτόκολλο Συνεργασίας ΠΑΟ και ΕΛΑΣ, 22 Απριλίου 1944, Φ Γρηγοριάδης, τόμ. 6, ό.π., σ. 825.
189. Απόφασις ΥΒΕ-ΠΑΟ, Γρ. Επιχειρήσεων, αρ. πρ. 233, Παρ. Παπαθανασίου, ό.π., σσ. 123-125.

190. Γραφείο Μελετών ΠΑΟ, 9 Απριλίου 1943, Συνάντηση ΠΑΟ και ΕΑΜ, ό.π., σσ. 130 και 140-143.
191. Το Κείμενο Απόφασης στο Φ. Γρηγοριάδης, τόμ. 6, ό.π., σ. 817.
192. Ό.π., σ. 818 και Θ. Μπάρμπας (ταγματάρχης Πεζικού της ΠΑΟ), προς Τσουδερό, Κάιρο 20 Οκτωβρίου 1943, ΓΑ/Ε-24 (9), Αρχείο Τσουδερού, τόμ. Γ 1, ό.π., σσ. 524-528.
193. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, φ 30/1/43, ΕΛΑΣ, Επιτ. Γραφ Π, αρ. 156 Προς ΙΧ Μεραρχία, 17 Αυγούστου 1943.
194. FO 371/37206, R 10155, Weekly Situation Report, for Week ending 5 Οκτωβρίου 1943.
195. FO 37204, R 7213, N Hammond, προς SOE, 20 Ιουλίου 1943.
196. Αθ. Φροντιστής, ΠΑΟ-Ιστορία και Προσφορά στην Εθνική Αντίσταση, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 187.
197. C. Woodhouse, Το Μήλον της Έριδος, ό.π., σ. 151.
198. ΠΑΟ Ε.Σ., Στρατηγείον, Γραφείον ΙΙΙ, 20 Αυγούστου 1943, Παπαθανασίου, τόμ. Α, σ. 367.
199. FO 371/37206, R 10454, Periodical Intelligence Summary 1, 13 Οκτωβρίου 1943.
200. Μ. Βαφειάδης, Απομνημονεύματα, Αθήνα 1985, τόμ. 2, σ. 99.
201. Συμπληρωματικά Εκθέσεις επί της Εσωτερικής Καταστάσεως, Γεγονότα από 15/8-5/9/1943, Ακρίτας ΙΙ, Σμύρνη 25 Σεπτεμβρίου 1943, ΓΑ, Αρχείου Τσουδερού, ό.π., τόμ. Γ 1, σσ. 454-458.
202. Σκοποί της ΠΑΟ, Παρ. Παπαθανασίου, τόμ. Α, ό.π., σ. 34.
203. Βλ και Χ. Φλάισερ, τόμ. Β, ό.π., σ. 126. Ο Π. Παπαθανασίου υποστηρίζει ότι τα πυρά που δέχθηκαν Βρετανοί και ΕΛΑΣ δεν προερχόταν από την ΠΑΟ αλλά από περίπολο Χωροφυλάκων, Παρ. Παπαθανασίου, τόμ. Β, σ. 527.
204. Στ. Σαράφης, ό.π., σ. 183.
205. ΠΑΟ, Στρατηγείον, ΙΙΙ Γραφείον αρ. 50 Γενική Διαταγή, 28 Αυγούστου 1943, στο Παρ. Παπαθανασίου, ό.π., τόμ. 2, σσ. 375-376.
206. FO 371/43675, R 937, Leeper to Eden, 8 Ιανουαρίου 1944, Report of Activities από Δ. Σαρρή.
207. N. Hammond, ό.π., σ. 36.
208. Στην πραγματικότητα οι Γερμανοί την αγνοούσαν ως αντιστασιακή οργάνωση, Χ. Φλάισερ, Επαφές Γερμανών και Ελληνικής Αντίστασης, στο Η Ελλάδα στη Δεκαετία 1940-1950, ό.π., σ. 96.
209. Σ. Σαράφης, ό.π., σσ. 159-160, Μ. Βαφειάδης, τόμ. Β, ό.π., σ. 104, Γ. Κικίτσας, ό.π., 208-212.
210. Έκθεσις Κ. Μήτσου, στο Α. Δασκαλάκη, Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής, ό.π., σσ. 304-305.
211. FO 371/37206, R 10155, και 37207, R 11673.
212. Προκήρυξη της ΠΑΟ, 14 Αυγούστου 1943, Φ. Γρηγοριάδης, ό.π., τόμ. 3, σ. 7.
213. Μ. Λυμπεράτος, «ΚΚΕ και Σλαβομακεδονική Μειονότητα στην Δυτική Μακεδονία», Μνήμων, τ. 20, σσ. 67-108.
214. Χρ. Νάλτσας, Το Μακεδονικό Ζήτημα και η Σοβιετική Πολιτική, Θεσσαλονίκη 1954, σσ. 358 κε.
215. FO 371/37207, R 11671, και FO 371/43675, R 937.
216. N. Hammond, ό.π., σ. 191.
217. Παρ. Παπαθανασίου, τόμ. Β, ό.π., σ. 804.
218. Αρχείο ΚΚΕ, κουτί 493, Φ 30/1/112, ΕΛΑΣ, Γ.Σ., Επιτ. Γρ. ΙΙΑ, αρ. Ε.Π. 3252, Δελτίον Πληροφοριών, υπ. Αρ. 1, 27 Απριλίου 1944.
219. FO 371/43679, R 2850, Waterhouse προς Laskey, 9 Φεβρουαρίου 1944.
220. ΠΑΟ προκήρυξη Ιουλίου 1943, στο Βουδούρης, σ. 41. Έκθεση της επιτροπής περιοχής Μακεδονίας του ΕΑΜ, 10 Αυγούστου 1944, Εθνική Αντίσταση, τχ. 4, σ. 333.

Ζερικώ, Η εξέγερση στη Σχεδιά της Μέδουσας, 1819-1820

Ζερικώ, Γυμνό, μελέτη για τη Σχεδιά της Μέδουσας, 1818-1819